

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Dromen van dingen : Oost Duitse fantasieën over de westerse consumptiemaatschappij

Veenis, M.

Publication date
2008

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Veenis, M. (2008). *Dromen van dingen : Oost Duitse fantasieën over de westerse consumptiemaatschappij*.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Inleiding

Hooggespannen verwachtingen en *es war nicht alles schlecht damals*

Das Desiderium, die einzig ehrliche Eigenschaft aller Menschen, ist unerforscht. Das Noch-Nicht-Bewußte, Noch-Nicht-Gewordene, obwohl es den Sinn aller Menschen und den Horizont alles Seins erfüllt, ist nicht einmal als Wort, geschweige als Begriff durchgedrungen (Bloch 1959:3).

Eerste indrukken: westerse welvaart als troost?

In de nazomer en herfst van 1989 werden de televisie-uitzendingen van nieuws- en actualiteitenrubrieken overal ter wereld wekenlang gedomineerd door dezelfde beelden, waarop te zien was hoe grote groepen Oost Duitsers de Berlijnse Muur en de grens met het westen overstaken. De beelden zijn iconen geworden: van de val van het communisme en van de democratische wil van het volk. Omdat op die beelden tevens te zien was hoe Oost Duitsers dol van vreugde in West Duitse winkelstraten rondliepen, zijn de gebeurtenissen van toen eveneens in het collectieve geheugen gegrift als iconen van de wereldwijde overwinning van het kapitalisme en het daarbij behorende consumentisme. Tot ontsteltenis van kritische commentatoren moest worden vastgesteld dat het merendeel van de Oost Duitse bevolking het land vooral wenste te verlaten vanwege de ongekennde consumptieve mogelijkheden aan gene zijde van de Muur, en slechts in mindere mate vanwege de daar aanwezige politieke vrijheden.¹

Dat de verwachtingen met betrekking tot de westerse materieelconsumptieve overvloed hooggespannen waren was duidelijk. Maar wat hadden Oost Duitsers precies gedacht aan te treffen aan de andere kant van de Muur? Wat meenden zij te zien bij het aanschouwen van de westerse wereld? Waarom huilden ze van geluk, toen ze voor het eerst van hun leven West Duitse winkels binnenstapten? En waarom waren ze bereid om meer dan 10% van een gemiddeld maandsalaris voor een ananas neer te tellen en zelfs een veelvoud daarvan voor een eenvoudige draagbare westerse radio?

Om op dergelijke vragen een antwoord te vinden verbleef ik in 1993 en 1994 vijftien maanden in het Oost Duitse stadje Rudolstadt, waar ik onderzoek deed naar de verwachtingen met betrekking tot de westerse consumptiemaatschappij. Ik sprak er met zoveel mogelijk

¹Zie Bauman (1992:168-171).

mensen en was er getuige van hoe snel de veranderingen elkaar opvolgden. Ik zag de schade die de 45 jaren communistisch bewind hadden aangericht, ik zag het materiële verval en de grauwheid die daar het gevolg van waren. Maar ik zag ook de desastreuze manier waarop de scheuren en roest uit de DDR met behulp van het alles opkopen westerse geld onder een dikke laag stucwerk en blinkende verf werden weggemoffeld.

Mensen vertelden me over hun bestaan in de DDR en hoe het was geweest om in die dictatoriale samenleving te leven. Ik sprak een paar oudere mensen, die zich de beginjaren van de DDR nog herinnerden en de periode daarvoor – de oorlog en de jaren dat Hitler aan de macht was. In veel gesprekken kwam de verhouding met de bewoners van het andere Duitsland aan de orde en de vraag wat voor soort leven Oost Duitsers hadden gedacht aan te treffen aan de andere kant van de Berlijnse Muur, in die wereld van materiële overvloed. Mensen vertelden me erover: over hun verwachtingen en dromen – voor zover ze zich die nog konden herinneren, nu die allang waren ingehaald door de kapitalistische realiteit.

Uit hun verhalen maakte ik op, dat veel mensen welhaast magische krachten hadden toegekend aan de materiële wereld van het westen. Het leek wel alsof ze zich hadden voorgesteld dat het leven temidden van die welvaart in één klap perfect zou zijn. Alsof alle tekortkomingen van het bestaan als sneeuw voor de zon zouden verdwijnen wanneer ook zij temidden van die spullen zouden leven. In het licht van die verwachtingen is het niet verbazingwekkend dat mensen hevig teleurgesteld waren toen die spullen er eenmaal waren. De dingen hadden er zó mooi uitgezien – zo vertelde men mij – maar het leven was er bepaald niet beter op geworden nu ze er waren. Iedereen wilde steeds meer dingen hebben en alles draaide alleen nog maar om materieel bezit tegenwoordig. Bovendien heette de aanwezigheid van al die spullen een buitengewoon slechte uitwerking op mensen te hebben: ze werden erdoor verleid, ze werden er hebzuchtig en egoïstisch van en wanneer mensen eenmaal veel hadden, verbeeldden ze zich dat ze meer waren dan een ander, beter waren dan een ander. Hun menselijkheid verdween achter het mooie masker van de dingen. Zo ongeveer luidde het verhaal dat ik allerwegen optekende.

Uit dat verhaal bleek echter ook dat het belang dat er aan de nieuwe consumptieve mogelijkheden werd toegekend sinds de Wende bepaald níet was afgenomen. En tijdens mijn veldwerk viel ook mij op – of ik nu in kleine dorpjes kwam, in middelgrote provinciestadjes zoals Rudolstadt, of in grote steden zoals Berlijn of Leipzig – dat de auto's op de parkeerplaatsen bij de nieuw gebouwde megasupermarkten overal werden volgeladen met dozen en tassen vol consumptiegoederen. Mensen die zich niets nieuws konden permitteren vergaapten zich verlekkerd maar ontevreden aan de volle etalages, en op de snelwegen in en naar Oost Duitsland stonden continu files vanwege de goederenstroom die vanuit het westen naar het oosten werd

gebracht. Het was duidelijk dat mensen volledig in de ban waren van de nieuwe goederen, terwijl ze daar tegelijkertijd buitengewoon teleurgesteld over waren – een opmerkelijke discrepantie.

Bovendien werd me keer op keer duidelijk, wanneer ik met mensen in gesprek trachtte te komen over hun verlangens naar westerse spullen, over de teleurstelling dienaangaande óf over de opmerkelijke koopzucht die er desalniettemin in de ex-DDR te bespeuren viel, dat het onderwerp materieelconsumptieve verandering een enigszins beladen thema was. Sommige mensen werden zelfs boos wanneer ik vroeg wat er sinds 1989 allemaal veranderd was. Dat bleek bij voorbeeld toen ik probeerde enquêtes uit te delen, die betrekking hadden op materiële en consumptieve thema's. Wanneer ze hoorden wat het onderwerp van de enquête was, reageerden opvallend veel mensen misnoegd en velen weigerden de papieren in te vullen. Eén vrouw, een kapster, aan wie ik de enquête in haar kapsalon had overhandigd, waar zij in eerste instantie redelijk enthousiast en welwillend op had gereageerd, glimlachte even vriendelijk toen ik de papieren een week later weer kwam ophalen. “Ah, daar hebben we die mevrouw met de mooie naam”, lachte ze me toe, terwijl ze doorging met het knippen van een wat oudere vrouw. En ze vervolgde, nog steeds met een stralende glimlach:²

We hadden het net over u. U heeft een mooie naam, maar wat een *blöde* vragen stelt u! Ik zei het al tegen haar – en ze wees op de klant die ze aan het knippen was: ‘als dat een *Doktorarbeit* moet worden’, zei ik, ‘met zulke vragen’!? Het ging alleen maar over wat ik had en wat ik kocht... Die papieren heb ik niet ingevuld hoor, ik heb ze weggegooid. In het vuur heb ik ze gegooid.

Die laatste mededeling, dat ze de enquête in het vuur had gegooid, herhaalde ze wel twee keer. Een andere vrouw, aan wie ik de papieren bij de voordeur van haar woning overhandigde, nam deze in eerste instantie van me aan, maar nadat ze ze had bekeken scheurde ze de enquête met een van woede verwrongen gezicht voor mijn ogen kapot, waarna ze me triomfantelijk aankeek: nu jij weer, leek ze te willen zeggen.

Dit waren extreme reacties. Vaker kwam het voor dat mensen afwerend of soms ontkennend reageerden wanneer ik vroeg hoe het kwam dat westerse spullen voor hen zo betekenisvol waren geweest. Toen ik een keer vanuit het aan het marktplein gelegen café uitkeek op de winkelende marktbezoekers, die op hun gemak een keuze maakten uit de volgeladen groenten-, fruit- en kledingstallen en me, in aanwezigheid van de barkeepster (die ik redelijk goed kende en met wie ik het goed kon vinden) hardop afvroeg hoe het er hier zes jaar geleden

²In de appendix van dit proefschrift leg ik uit waarom ik ervoor heb gekozen de meeste uitspraken van informanten in het Nederlands op te nemen.

had uitgezien, antwoordde zij pinnig: “nou, zóveel is er nou ook weer niet veranderd hoor”! Wetend dat er zes jaar geleden altijd gebrek was geweest aan vers fruit en groenten en dat ook het aanbod aan goedkope kleding ver achterbleef bij de vraag, was het op zijn minst een opmerkelijke reactie.

Een andere keer liep ik 's avonds op straat met Karl – kennis, informant, jongerenwerker en inwoner van Rudolstadt, op weg naar een restaurant. Het was winter en al vroeg donker. De bergen grof vuil die overal op de stoep stonden waren echter ook in de schemering nog goed zichtbaar. Complete keukens stonden ertussen, maar ook bankstellen, bureaustoelen, televisie's, ijskasten, kinderbedjes en wat al niet meer. Iedere keer wanneer in Rudolstadt het grof vuil werd opgehaald stonden de stoepen vol met de meest uiteenlopende spullen. In mijn ogen zag alles er tamelijk aftands en ouderwets uit, maar ik wist intussen dat de Oost Duitse koopwaar er tot halverwege 1989 in belangrijke mate zó had uitgezien. En ik begon de indruk te krijgen dat de inwoners van Rudolstadt de op westerse stand gebrachte koop- en consumptiemogelijkheden in hun land collectief aangrepen om zo snel mogelijk zoveel mogelijk bezittingen van vroeger in te ruilen voor nieuwe spullen. Toen ik Karl op de bergen afval attendeerde en zei dat het wel leek alsof álles dat aan de DDR deed denken door mensen simpelweg werd weggegooid, ontkende hij dat echter in heftige bewoordingen, om meteen van onderwerp te veranderen.

Enmaal in het restaurant aangekomen, trachtte ik het gesprek andermaal op de bergen afval te brengen, maar Karl boog zich in allerlei bochten om mij duidelijk te maken dat het misschien wel léék alsof mensen sinds de Wende nieuwe spullen kochten en oude spullen weggooiden, maar dat het eigenlijk wel meeviel. Ten tijde van de DDR had iedereen alles bewaard – zo legde hij me uit, omdat je nooit wist of je iets ooit nog nodig zou hebben. Bovendien was de gemiddelde huurprijs sinds de Wende zó gestegen, dat mensen zich bij iedere vierkante meter woon- of opslagruimte afvroegen of ze deze wel nodig hadden, met als gevolg dat zolders veel beter werden opgeruimd dan vroeger. Verder hadden mensen vroeger moeten betalen voor het ophalen van de vuilnis (of juist niet) en overigens interesseerde het onderwerp hem eigenlijk helemaal niet! Oude of nieuwe dingen? Daar ging het niet om! Sinds de Wende hadden er allerlei sociaal-economische veranderingen in de DDR plaatsgevonden die veel wezenlijker waren en dáár wilde hij het met mij over hebben. Toen ik hem erop wees dat het toch duidelijk was dat zijn landgenoten in de herfst van 1989 juist bijzonder veel belang hadden gehecht aan het thema consumptie en dat ik dáár graag met hem over wilde praten, ontkende hij dat. Volgens hem was de Wende in de DDR door de meeste mensen om

louter ideële redenen toegejuicht. Dat had niets te maken gehad met een verlangen naar welvaart of iets van dien aard!

Zijn mededeling strookte op geen enkele manier met alles wat ik tot dan toe had gehoord en gezien, want het was evident dat de meeste Oost Duitsers buitengewoon sterk hadden verlangd naar westerse goederen. Het leek wel alsof Karl zich (plaatsvervangend) voor zijn landgenoten schaamde, juist omdat zij zoveel waarde hadden toegekend aan dingen die dat achteraf bezien blijkbaar niet waard waren.

Mede naar aanleiding van dit soort gebeurtenissen kreeg ik steeds sterker de indruk dat ik met mijn vragen over de materieelconsumptieve verwachtingen en veranderingen een gevoelige en pijnlijke snaar raakte. Ik vroeg me af waar die gevoeligheid mee samenhing en welke pijn er op wat voor manier verband kon houden met de materieelconsumptieve verwachtingen die Oost Duitsers vóór de Wende hadden gekoesterd.

Duidelijk was in ieder geval, dat die verwachtingen te hoog waren geweest. Zó hoog, dat de dingen deze eenvoudigweg niet hadden kunnen waarmaken. Zo hoog ook, dat ik me er eigenlijk geen voorstelling van kon maken. Waarom waren mensen voorheen werkelijk tot tranen toe geroerd geweest, wanneer ze van hun familie uit de BRD eenvoudige consumptiegoederen toegestuurd hadden gekregen, zoals stukjes zeep, blikken conserven (perziken, champignonsoep en dergelijke) of pakken koffie? Ondanks alle verhalen, die Oost Duitsers me hierover vertelden, kreeg ik als buitenstaander geen werkelijk zicht op of gevoel voor de betekenis die de westerse materieelconsumptieve welvaart voor hen blijkbaar had gehad. Maar soms gebeurde er iets, waardoor alle verhalen die ik tot dan toe had gehoord als het ware tot leven leken te komen, waardoor ik meende íets te ervaren van de enorme lading aan betekenissen die westerse dingen voorheen in de beleving van menig Oost Duitser had aangekleefd. Dat was bij voorbeeld een keer het geval, toen ik kort voor kerst (in 1993) toevalligerwijs op één dag zowel in het oosten als in het westen van het land een wc bezocht.

‘s Ochtends was ik op bezoek geweest bij een voormalige LPG (*Landwirtschaftliche Produktions Genossenschaft*), waar ik een aantal vrouwen zou interviewen die daar in het kader van een arbeidsvoorzieningsproject een tijdelijke baan hadden. De vrouwen teelden snijbloemen – chrysanten, rozen en dergelijke. Omdat hun baan door de staat werd gefinancierd en ze voor het behalen van omzet niet waren aangewezen op de werking van de vrije markt, was de atmosfeer in de kwekerij relatief rustig en weinig hectisch. In de kassen hing echter een uitgesproken terneergeslagen stemming. Toen ik met de vrouwen in gesprek kwam vertelden ze me over de wending die hun leven na 1989 had genomen. De

verhalen waren vrijwel identiek en het was het soort verhalen, waarvan ik er tijdens mijn verblijf in Rudolstadt al ontelbare had gehoord.

De Wende had geen van de vrouwen iets goeds gebracht. Ze waren vrijwel direct ontslagen, lange tijd werkloos geweest en ze hadden maar moeten zien hoe ze de eindjes aan elkaar knoopten. Ze voelden zich nutteloos, opgebruikt en – totdat ze op de kwekerij konden komen werken – eenzaam en op zichzelf teruggeworpen. Het grootste gedeelte van hen had ten tijde van de DDR in grote productiebedrijven gewerkt, aan de lopende band of achter machines. Van jongs af aan hadden ze deel uitgemaakt van een arbeidscollectief. De dagelijkse werkzaamheden, de collega's en het sociale kader dat daarbij hoorde waren altijd een fundamenteel onderdeel van hun leven geweest, waar de rest van de beslommingen min of meer omheen georganiseerd was. En nu? Als de twee jaren van het arbeidsvoorzieningsproject om waren, was het afgelopen. Ze hadden geen uitzicht op ander werk. Als vrouw, de meesten van hen al wat ouder en bovendien moeder, konden ze het wel vergeten.

De kas waarin de bloemen werden geteeld was oud en vervallen, er omheen was bijna alles spreekwoordelijk grijs en grijs en het kille decemberweer hielp ook niet mee: modder, sporen van een tractor, vertrapt gras, een sjofel uitzijnde hond en een afgedankte Trabant bepaalden het beeld. Op een gegeven moment leidde één van de vrouwen me mee naar binnen, het gebouw in, waar ik haar zou interviewen. Ook daar was alles oud en versleten: grote formica tafels, een verzakte gootsteen, kale wanden, een koude stenen vloer, een enkel gloeilampje aan het plafond en kleine, doorgezakte, metalen stoeltjes. Na afloop van het interview ging ik naar de wc. Die was in een halletje dat al even donker, grijs en koud was als de rest van de omgeving. De tegels op de muren waren dof en gebarsten, de deur werd met een wankel haakje gesloten, eronder was een grote open ruimte waardoor je andermans voeten kon zien en de wc-bril was koud, het water waarmee ik mijn handen waste was koud en de handdoek was koud en klam.

Behalve koud en vervallen, herkende ik in de rechthoekige en sobere aankleding van de ruimte echter ook de restanten van een idealistisch project. Ik wist inmiddels genoeg van de Oost Duitse geschiedenis van materiële cultuur om in de vormgeving van deze wasruimte een aantal kernwaarden te herkennen van het optimisme waarmee Oost Duitse vormgevers de omgeving hadden trachten te herscheppen. En met hun rechthoekige onopgesmuktheid gaven ook de in deze wasruimte aanwezige materiële attributen uitdrukking aan centrale (als socialistisch vertaalde) uitgangspunten als 'doelmatiger zullen wij produceren', 'eerlijker zullen wij delen' en 'niet-passende versieringen hebben wij niet langer nodig'. Inmiddels vervallen en gebarsten, ademde de wasruimte de ultieme teloorgang van een ooit met goede bedoelingen tot ontwikkeling gekomen poging om gemeenschappelijk te werken aan een toekomst van onderling gelijken. De mooiklinkende gedachten en slogans waren vergaan en versleten en toen ik na mijn bezoek aan de LPG terug reed, voelde ik me verkleumd.

Toevallig ging ik na dat interview naar Nederland, waar ik wat spullen zou ophalen. Aan het eind van de middag reed ik door schemerige dorpjes in het westelijk deel van Duitsland. Overal hing kerstverlichting op straat en vanuit de winkels en huizen straalde een warm licht naar buiten. Het was een

typisch West Europees beeld vol burgerlijke geborgenheid en vercommercialiseerde nepromantiek – een beeld waar ik normaliter niets aantrekkelijks in zou hebben herkend. Dit keer straalde het me echter intens warm tegemoet. De winkels leken knus en gezellig, alles zag er even uitnodigend uit en hoewel ik in mijn auto zat, kon ik me helemaal voorstellen hoe het binnen naar kerstbaksels zou ruiken.

In één van de dorpjes bezocht ik een restaurant en toen ik daar naar de wc ging, herinnerde ik me de wc in de LPG weer: een groter contrast was niet denkbaar. Hier waren de glanzende tegels van de wasruimte met een lichtblauwe bloemenprint versierd, de spiegel straalde me van verre tegemoet door de lamp in de vorm van een bloem die er boven hing en de wasbak was groot en stralend wit. De ruimte rook naar seringen en de solide wc-pot zag er zo duur uit, dat het me voor het eerst opviel dat ook wc-potten een merk kunnen hebben. Deze was van Villeroy & Boch.

Het verschil met de wc van die ochtend was enorm: de materiële, uiterlijke verschillen tussen beide wc's waren er verantwoordelijk voor dat ik me als bezoeker op beide wc's totaal verschillend voelde. Op de Oost Duitse wc had ik me verkleumd gevoeld, hier voelde ik me prettig en behaaglijk. Maar hoewel dat gevoel grotendeels werd bepaald door de materiële verschillen tussen beide ruimtes, was de materiële inrichting van de West Duitse wasruimte zodanig, dat ik me daar normaliter op geen enkele manier toe aangetrokken zou hebben gevoeld. Normaliter zou ik de West Duitse wc met enig *dédain* als 'uitgesproken truttig' hebben afgedaan. Dat ik me daar toen juist uitgesproken behaaglijk voelde, hing dan ook vooral samen met het feit dat ik zojuist afkomstig was uit een – in materieel én mentaal opzicht – uitgesproken troosteloze omgeving. Dat betekende echter níet, dat ik door mijn bezoek aan de West Duitse wc ervoer hoe opgelucht ik was over het feit dat ik 'eindelijk weer in het welvarende westen' was aangekomen, of iets van dien aard. Het tegendeel was het geval, want hoewel ik op dat moment verkild was door de materiële en mentale somberheid die in de voormalige DDR zo alomtegenwoordig was, was het juist te danken aan de heftige teleurstelling en aan de hoop en verwachting, die zo nu en dan door de somberheid heen schemerden (en die in de herfst van 1989 zo pregnant zichtbaar waren geworden), dat ik mijn verblijf in Rudolstadt als uitgesproken spannend en prikkelend was gaan ervaren. Al met al was het land me gaan bevallen en ik zou mijn verblijf daar derhalve *nóóit* hebben willen inruilen voor een verblijf in de BRD.

Het gevoel van behaaglijkheid dat me op de West Duitse wc bekreep, werd weliswaar ingegeven door de zintuiglijke ervaring die de West Duitse materiële omgeving teweeg bracht, maar ze had een veel *vérstrekender* reikwijdte en uitwerking dan een verlangen naar materiële welvaart als zodanig. De warme en glanzende afheid van de West Duitse wc leek me op dat moment te kunnen troosten voor de materiële en mentale troosteloosheid van de DDR en de zo zichtbare teloorgang van alle hoop en verwachtingen die ik die ochtend in de Oost Duitse LPG had geproefd. Alsof de West Duitse wc 'goedmaakte' wat er in de voormalige DDR was misgegaan... Het deed enigszins denken aan de *cargo cults*, die in de antropologische literatuur over religie een belangrijke plaats innemen. Ook *dáár* werd de verwachte komst van goederen immers beschouwd als een vorm van alomvattende verlossing die niet zozeer werd ingegeven door of betrekking had op materieel of economisch terrein, maar die vooral van

belang was omdat de tot dan toe bestaande religieuze en ideologische voorstellingen hun vermogen tot het bieden van houvast hadden verloren...

Naar aanleiding van mijn ervaring op de twee wc's vroeg ik me af, of iets soortgelijks vóór de Wende niet ook voor Oost Duitsers had gegolden. Hadden zij misschien ook het gevoel gehad dat de materieelconsumptieve welvaart in de BRD hun eigen verval kon 'goedmaken' of 'repareren'? Waren de Oost Duitse verlangens inderdaad vergelijkbaar met de Melanesische *cargo cults*, waarbij de aanhangers van op westerse goederen gerichte (politiek-religieuze) bewegingen ten diepste bewogen werden door een verlangen naar een verbetering van de eigen samenleving, dat uitdrukking kreeg in een imaginair proces met behulp waarvan mensen trachtten hun eigen leven en toekomst zó vorm te geven, dat hun identiteit optimaal tot uitdrukking zou kunnen worden gebracht? (Stephen 1995:336, 346)? Zou het ook hier de bedoeling zijn geweest de kloof te overbruggen tussen de idealen die mensen koesterden, en de alledaagse werkelijkheid (Giay & Godschalk 1988:342), en zou men ook hier uitgerekend in de materiële welvaart van relatief nabije buitenstaanders de potentiële verlossing hebben menen te herkennen voor de onvolkomenheden in de eigen samenleving (Errington 1974)?

De gedachte dat de West Duitse welvaart in de beleving van veel Oost Duitsers een imaginaire oplossing had geleken voor ontwikkelingen in hun eigen samenleving liet me niet los. Tijdens de rest van mijn onderzoek bleef dit idee als attenderende kwestie van invloed op mijn zoektocht naar antwoorden op de vraag wat Oost Duitsers vóór de Wende in de West Duitse welvaart hadden menen te zien.

Hoewel ik verschillende uitspraken optekende die deze gedachte leken te bevestigen, maakte ik vooral enige tijd ná afronding van mijn onderzoek iets mee, dat de hiervoor geopperde veronderstelling op schitterende wijze leek te bevestigen. Dat was in de zomer van 1994 het geval, tijdens een voordracht die de Oost Duitse schrijfster en psychologe Helga Schubert hield in het Amsterdamse Goethe Instituut. Bij die gelegenheid werden de resultaten gepresenteerd van het onderzoek dat een enquêtecommissie op instigatie van de Duitse bondsdag had uitgevoerd naar de vraag in hoeverre de DDR een dictatuur was geweest. Schubert was uitgenodigd om te vertellen over haar leven in de DDR. In haar voordracht speelden West Duitse materiële attributen een opmerkelijke rol.

Schubert vertelde over haar leven: zij was tijdens de oorlog geboren, in 1941. Een jaar later sneuvelde haar vader. Direct na de oorlog werd haar grootvader door de Russen opgehaald omdat hij bij de SS zou zijn geweest. Toen later bleek dat er sprake was van een naamsverwarring was haar grootvader inmiddels

aan zijn verwondingen overleden. Vervolgens vertelde ze over de DDR, “die gehaßte, aber vertraute Vergangenheit”. En ze vertelde hoe ze altijd het gevoel had gehad dat ze tekort schoot jegens haar zoon, zij was er immers verantwoordelijk voor dat hij uitgerekend in dát land had moeten opgroeien. Als om het goed te maken had ze hem echter zo vaak ze maar kon met West Duitse zeep gewassen. Want, zo vertelde ze, “al kon hij dan geen West Duitser zijn, ik kon er wel voor zorgen dat hij tenminste als een West Duitser rook”. En ze vertelde verder. Over de tijd na de Wende en over West Duitsers – “die wirklichen Deutschen: die, die immer schon da waren”, en over die keer, lang na 1990, toen ze in de trein zat en merkte dat ze het nog steeds zonde vond om DeutschMarken – “das schöne Westgeld” – uit te geven voor een kop koffie.

Haar verhaal bleef me bij. In de eerste plaats vanwege de centrale rol die westerse consumptiegoederen daarin speelden. Met het beeld van het West Duitse stukje zeep waarmee Schubert haar zoon trachtte te verzoenen voor het feit dat hij in de DDR moest leven, bevestigde zij mijn indruk dat (de geur van) West Duitse dingen in de DDR in zekere zin als een soort ‘troost’ hadden gefungeerd – troost voor de teloorgang die men in eigen land ervoer. In de tweede plaats vestigde Schubert met haar verhaal mijn aandacht echter tevens op iets anders, dat me ook tijdens mijn verblijf in Rudolstadt sterk had getroffen, namelijk: de mate waarin het alledaagse leven van gewone Oost Duitsers was bepaald door De Geschiedenis, met zijn opeenvolging van ideologieën – het nationaal socialisme, socialisme en kapitalisme – die hier te lande gedurende de twintigste eeuw hadden huis gehouden. Schubert’s vader was gevallen tijdens de oorlog. Na de socialistische Wende van 1945 was haar grootvader, als vermeend SS-er (vóór 1945 ‘goed’, na 1945 ‘fout’), opgehaald en vermoedelijk doodgemarteld. En toen moest de socialistische dictatuur nog beginnen... Ook tijdens mijn verblijf in Rudolstadt was ik dagelijks en op de meest prozaïsche terreinen geconfronteerd met de vele grote wendingen die de geschiedenis hier in korte tijd had genomen. Zo kwam het bij voorbeeld regelmatig voor dat mensen een straatnaam noemden die niet meer bleek te bestaan, of ironisch opmerkten dat het Karl Marxplatz ongetwijfeld binnenkort ook van naam zou veranderen. Iedere willekeurige familiegeschiedenis die ik optekende was doordrenkt van het soort verhalen als door Schubert verteld. En niet alleen de architectuur en aankleding van de openbare ruimte en (overheids)gebouwen getuigden ervan, maar zelfs in de vormgeving van alledaagse gebruiksvoorwerpen was de strijd tussen de verschillende politiek-ideologische regimes, die hier te lande hadden geheerst, terug te vinden.

Regelmatig had ik me tijdens mijn onderzoek afgevraagd wat dat met mensen deed, zo’n verleden van oorlog, ellende en politiek-ideologische breuken. Waar ik zelf tijdens mijn bezoek

aan de twee wc's had ervaren dat materiële omstandigheden op de een of andere manier leken te kunnen troosten, attendeerde Schubert's verhaal me erop dat die 'troost' in het geval van de Oost Duitse beleving van alledaagse West Duitse gebruiksvoorwerpen wellicht niet alleen betrekking had gehad op het Oost Duitse bestaan als zodanig, maar ook op het beladen (Oost) Duitse verleden. De geur van het stukje West Duitse zeep leek Schubert en haar zoon niet alleen te hebben moeten verzoenen met hun verblijf in de DDR, maar het leek ook een soort troost en compensatie voor alle leed, die het (Oost) Duitse verleden in hun beider leven teweeg had gebracht. En ook haar aandoening van het land aan de andere kant van de Muur als het land van de echte Duitsers, het echte Duitsland was in die zin opmerkelijk. Daarmee leek ze te suggereren dat de BRD zich, dankzij de DM en de materieelconsumptieve welvaart, in Oost Duitse ogen had kunnen ontwikkelen tot een land waar Duitsers zich beter en meer in overeenstemming met 'hun ware aard' hadden kunnen ontwikkelen dan in de DDR het geval was geweest.

Het zijn wilde gedachten, opgekomen na gebeurtenissen die me raakten en die me om die reden bijbleven. Lange tijd bleven ze in mijn denken op de achtergrond omdat ik niet wist wat ik ermee aanmoest, wat ik ermee kon. Totdat ik me de uitspraak van een oude man herinnerde, die ik op de kerstmarkt van Rudolstadt had aangesproken om zijn mening te horen over de snelle materieelconsumptieve verwestering van het land. Verbitterd had hij me zijn antwoord toegebeten: "voor de derde keer zijn we bedrogen". Temidden van de kruidige geur van dennentakken en gebrande suiker klonken zijn woorden opmerkelijk grimmig. Opmerkelijk was tevens dat ook hij, net als Schubert in haar voordracht, de West Duitse materiële 'zegeningen' in verband bracht met het (Oost) Duitse verleden. Waar Schubert de betekenis van westerse dingen vóór de Wende presenteerde als een soort verwachte *troost*, maakte ik uit de woorden van de man op de markt op, dat hij de materiële verwestersing van het land sinds de Wende beschouwde als het laatste voorbeeld van een lange reeks omwentelingen waarbij hij en zijn landgenoten *bedrogen* waren uitgekomen – het bedrog reeg zich aaneen tot een levenslange ervaring.

De opmerking van de man op de markt was van grote invloed op mijn onderzoek. Want waar ik me voordien weliswaar had afgevraagd welke rol het Oost Duitse verleden had gespeeld in het collectieve Oost Duitse verlangen naar de West Duitse welvaart, had ik in dat verleden zélf tot dan toe alleen breuken en ellende kunnen ontwaren. Naar aanleiding van de opmerking van de man op de markt realiseerde ik me, dat ik mijn beeld moest bijstellen: de geschiedenis van de DDR kon niet alleen worden beschouwd als de onvermijdelijke prelude tot de grauwe gevels die daar in 1989 van over waren. Het was óók een aaneenschakeling geweest

van een serie beloften, door de respectievelijke regeringen gedaan en in hun respectievelijke ideologieën vastgelegd. Want afgezien van al het destructieve en misdadige, dat de (Duitse) nationaal-socialistische en de (Oost Duitse) socialistische staat aankleefde, hadden de regeringen van beide staten hun machtsaanspraken trachten te legitimeren met behulp van (breed) aansprekende ideologieën, waarin verreikende beloften werden gedaan. Beloften, over het grote geluk dat achtereenvolgens de Duitse *Volksgemeinschaft* en de internationale broederschap van socialistische volkeren in het verschiet zou liggen.

Verschillende historici hebben laten zien dat het nationaal-socialisme in de jaren dertig en veertig van de twintigste eeuw inhaakte op (en de vertaling was van) manifeste en meer verborgen wensen en verlangens die in Duitsland op brede steun konden rekenen.³ Ondanks het feit dat de Oost Duitse socialistische staatsmacht zich nóóit in de steun van een meerderheid van de bevolking heeft kunnen verheugen, ging er ook van het socialistische vertoog met behulp waarvan de DDR werd gelegitimeerd een bepaald appèl uit, waardoor er ook in de DDR sprake was van een zekere identificatie met de strevingen, doelstellingen en beloften van de socialistische staatsmacht.⁴ En hoewel het geen twijfel leidt dat de Oost Duitse staat nooit zou hebben kunnen bestaan (en zeker niet zo lang zou hebben kunnen voortbestaan) zonder de spreekwoordelijke ‘Russische bajonetten’, kan de Oost Duitse geschiedenis daar tegelijkertijd níet toe worden gereduceerd. Gebouwd op de herinnering aan Auschwitz en de ruïnes van Dresden, was de DDR óók een poging geweest om “dit nooit meer” mogelijk te maken. In die zin was de Oost Duitse geschiedenis ook hoopvol en veelbelovend geweest. De jubeltonen uit de socialistische liederen en de belofte van onderlinge solidariteit mochten dan nooit werkelijkheid zijn geworden – als beloften hadden ze wel degelijk een rol gespeeld in het Oost Duitse leven. Omdat dat eveneens gold voor de nationaal-socialistische beloften was er in de (Oost) Duitse geschiedenis niet alleen sprake van breuken en discontinuïteit, maar óók van een grote mate van continuïteit. Continuïteit in de vorm van hooggespannen staatsbeloften én in het feit dat deze niet waren waargemaakt. Zo bezien was de Oost Duitse geschiedenis een opeenvolging van ervaringen van *himmelhoch jauchzend und zum Tode betrübt*.

Waar ik tot dan toe had verondersteld, dat de West Duitse welvaart in Oost Duitse ogen een soort troost leek voor een verleden van oorlog, vernietiging, dictatoriale overheersing en een in tweeën gedeeld land, vroeg ik me na de woorden van de man op de markt af, in hoeverre

³Zie bij voorbeeld het werk van Mosse (1987), Theweleit (1977), Goldhagen (1996).

⁴Ik kom hier verderop in deze inleiding nog uitvoerig op terug. Zie de daar genoemde literatuur.

Oost Duitsers in de West Duitse welvaart wellicht de realisatie hadden menen te zien van (een deel van) de voorheen aan hen gerichte *beloften*.

Met die vooronderstelling in mijn achterhoofd besloot ik uitdrukkelijker dan ik tot dan toe had gedaan op zoek te gaan naar de politiek-ideologische én materieelconsumptieve beloften van de Oost Duitse socialistische staat. Wat voor algemene en materieelconsumptieve beloften had de Oost Duitse staat gedaan en wat was de rol van de socialistische ideologie hierin? Hoe hadden de Oost Duitse beloften zich verhouden tot de puinhopen waarop ze waren ontstaan én tot de puinhopen waarop ze uiteindelijk uitliepen? En hoe waren Oost Duitsers omgegaan met het feit dat de beloften niet (of slechts gedeeltelijk) waren uitgekomen? Was het mogelijk dat de West Duitse welvaart door Oost Duitsers op de een of andere manier was herkend als realisatie van voordien gedane beloften en/of als troost voor het feit dat deze niet waren uitgekomen?

De vraag naar de manier waarop de beloften van de Oost Duitse staat bij de inwoners van het land waren ‘aangekomen’, drong zich eveneens aan me op door het opvallend milde oordeel dat de meeste Oost Duitsers anno 1993-94 bleken te vellen over de dictatoriale staat die hun leven tot 1989 in zo’n verregaande mate had bepaald. Weliswaar had de overgrote meerderheid van de Oost Duitse bevolking in de herfst van 1989 euforisch gereageerd toen zij het land eindelijk konden verlaten, maar amper vijf jaar later leek het soms bijna taboe om kritiek te uiten op het recente Oost Duitse verleden. De DDR werd door velen postuum verdedigd en mijn vragende pogingen om voorbij die verdediging te komen, stuitten veelal op voorhand al op een muur van (soms regelrecht agressieve) vergoelijking. “Es *wár* nicht alles schlecht damals” was één van de zinnen die ik tijdens mijn verblijf in Rudolstadt het meest frequent heb opgetekend. Zelfs wanneer ik niets kritisch’ zei, was de verdediging die er in die zinsnede besloten lag, me al voor.

Opvallend daarbij was dat die verdediging niet alleen afkomstig was van diegenen, die voorheen relatief volgzaam aanhangers waren geweest van de socialistische staat. Hoewel in mindere mate was de vergoelijkende toon ook afkomstig van mensen, die voorheen een kritischer houding tegenover de staatsmacht hadden ingenomen. In alle geledingen van de samenleving gaven mijn pogingen om over vroeger te praten aanleiding tot verdedigende reacties of tot verzuchtingen, die mij duidelijk maakten dat ik als buitenstaander de DDR tóch niet zou kunnen begrijpen. Uiteindelijk heb ik weliswaar óók veel kritische verhalen over vroeger opgetekend, maar veruit het merendeel daarvan had betrekking op materieelconsumptieve thema’s. De meeste van mijn gesprekspartners (b)leken nauwelijks last te hebben gehad van het feit dat de DDR een dictatuur was geweest.

Een en ander maakte me duidelijk dat de Oost Duitse staatsmacht er ondanks alles in was geslaagd om diep door te dringen tot de collectieve sentimenten van haar inwoners. En de vraag drong zich dan ook op hoe dat mogelijk was. Hoe had de (ontegenzeggelijk onderdrukkende en vrijheidberovende) Oost Duitse staat bij de inwoners van het land zulke sterke positieve identificaties teweeg weten te brengen? Welke sociale en emotionele taplijntjes waren daarbij benut?

De verhouding tussen Oost Duitsers en de dictatoriale Oost Duitse staatsmacht werd één van de centrale thema's van mijn onderzoek. Dat betekent, dat deze dissertatie niet alleen betrekking heeft op de materieelconsumptieve verwachtingen en teleurstelling, maar dat daarin tevens een politiekantropologisch thema centraal staat: de relatie tussen staat en inwoners in de DDR, de beloften die de Oost Duitse staat had gedaan, de manier waarop die waren aangekomen en gerealiseerd, én de manier waarop die zich verhielden tot populaire voorstellingen.

Centrale vragen en attenderende kwesties

In het voorgaande heb ik kort het verloop van mijn onderzoek uiteengezet. Ik gaf aan welke concrete gebeurtenissen van invloed zijn geweest op het verloop en de koers daarvan. Het zal zijn opgevallen dat ik daarbij veelal groot gewicht toekende aan relatief kleine gebeurtenissen omdat ze 'een bepaalde indruk' bij me achterlieten of 'me ergens aan deden denken'. Verder zal ook zijn opgevallen, dat ik in mijn interpretaties veelal een belangrijke rol toeken aan gebeurtenissen die zich afspeelden in het contact tussen mijzelf en mijn informanten: de reacties van mensen op een vragenlijst, de afwerende manier waarop deze of gene reageerde op mijn aanwezigheid. Bovendien zal duidelijk zijn geworden, dat ik tamelijk generaliserend te werk ga. Niet alleen lijk ik soms alle Oost Duitsers op één hoop te gooien, zonder te differentiëren naar sociaal-economische achtergrond, sekse of leeftijd, maar ook wat de historische ontwikkelingen betreft concentreer ik me op de grote lijn, waarbij ik voorbij ga aan de daarvan afwijkende ontwikkelingen die er óók hebben plaatsgevonden. In de appendix bij dit proefschrift ga ik uitvoerig in op de meest in het oog springende kenmerken van de manier waarop ik dit onderzoek heb uitgevoerd en op de redenen daarvan.

Kort samengevat komt het erop neer, dat ik meen alleen op die manier te kunnen laten zien wat ik van belang acht. Dat is: de samenhang tussen een aantal kenmerkende aspecten uit de Oost Duitse samenleving en geschiedenis, die doorgaans volledig los van elkaar worden beschouwd en geanalyseerd. In de journalistieke én academische berichten die de afgelopen

vijftien jaar over de voormalige DDR zijn verschenen, komt een aantal thema's regelmatig terug. Het gaat daarbij achtereenvolgens om het verlangen naar de westerse welvaart, de enorme teleurstelling over wat die bleek te brengen, de veelal nostalgische manier waarop velen in de voormalige DDR terugkijken op vroeger, het relatief milde oordeel jegens de dictatoriale staatsmacht, de opvallende *afwezigheid* in de Oost Duitse herinnering van een thema dat in de westerse beeldvorming juist zo prominent *aanwezig* is: de 'Stasi', en de vaak afwerende reacties wanneer buitenstaanders vraagtekens plaatsen bij deze historische beeldvorming.

In kranten, tijdschriften en documentaires, maar ook in wetenschappelijke publicaties zijn dit de meest voorkomende thema's wanneer het over Oost Duitsland gaat. Ik ben echter nog geen analyse tegengekomen waarin de onderlinge samenhang tussen deze verschillende thema's en ontwikkelingen centraal staat, terwijl die samenhang er mijns inziens wel degelijk is.

Toen ik naar de voormalige DDR vertrok om onderzoek te gaan doen, was de thematiek nauw omschreven: mijn dissertatie zou gaan over de Oost Duitse verwachtingen met betrekking tot de westerse materieelconsumptieve welvaart. Gaandeweg drongen zich steeds meer vragen op, die daar op het eerste gezicht nauwelijks verband mee hielden. Die vragen hadden betrekking op de thema's die ik hiervoor opsomde: historische en politiekantropologische thema's. Mensen voelden zich bedrogen door de achtereenvolgende politieke regimes en hun glorieuze ideologische beloften die steeds waren uitgelopen op niets dan ellende. De hooggespannen Oost Duitse verwachtingen met betrekking tot het westen leken daar op de een of andere manier mee te hebben samengehangen. Maar hoe? Wat voor beloften wáren er gedaan en waarom hadden die aanleiding gegeven tot zulke *vérstrekkende* ideeën over *materiële welvaart*? Waarom lag dat onderwerp nadien zo gevoelig? Waarom zou ik als buitenstaander het Oost Duitse verleden nooit kunnen begrijpen? En hoe was het mogelijk dat de vrijheidberovende Oost Duitse staat ondanks alles zulke positieve identificaties teweeg had weten te brengen bij de inwoners van het land, terwijl ze tegelijkertijd intens hadden verlangd naar een heel ander bestaan?

Naast de op pagina elf genoemde, zijn dit de vragen die in deze dissertatie centraal staan. Enerzijds hebben ze betrekking op de materieelconsumptieve verwachtingen met betrekking tot het westen, die Oost Duitsers collectief koesterden. Anderzijds hebben ze betrekking op de relatie tussen de Oost Duitse staat, diens 'beloften' en de inwoners van de DDR. De vraag die daar als attenderende kwestie bij kwam was, waarom de verwachtingen en teleurstelling achteraf zo gevoelig lagen. In de loop van dit proefschrift hoop ik duidelijk te

maken dat de verschillende vragen mijns inziens alleen afdoende kunnen worden beantwoord, door de Oost Duitse voorstellingen met betrekking tot het welvarende westen te beschouwen als collectieve fantasieën. Dat wil zeggen, als een “a corpus of fantasy images, usually developed in response (...) to widespread feelings of alienation, when older normative structures have broken down while alternative structures fail to demand people’s allegiance” (Thoden van Velzen en van Wetering 1988:8).⁵

Studies naar collectieve fantasieën laten zien dat fantasieën doorgaans gekenmerkt worden door hun gelaagde karakter: naast die elementen en onderdelen, die relatief makkelijk toegankelijk zijn, wordt het dwingende vermogen van dergelijke voorstellingen bepaald door sociaalemotionele krachten en drijfveren waarvan de betrokkenen zich veelal nauwelijks bewust zijn. Het gaat hierbij om voorstellingen die doorgaans níet zijn vervat in het concrete materiaal dat de antropoloog verzamelt, maar waarvan de contouren zich veeleer opdringen naar aanleiding van de indrukken en associaties die dat materiaal oproept. Op grond daarvan vormt er zich op een gegeven moment een beeld van de onderlinge samenhang ín dat materiaal. Zo’n beeld is deels gestoeld *op* het verzamelde materiaal, maar het gaat er ook aan *voorbij*. Het ontstaat weliswaar tijdens het verzamelen ervan, maar het is primair het gevolg van het simpele feit dat de onderzoeker een steeds rijkere en diepere kennis krijgt van de samenleving in kwestie. ‘Geïnformeerde intuïtie’ is wellicht de beste omschrijving voor het soort kennis waar het hier over gaat.⁶

Het gaat om de indruk dat een kleine, ogenschijnlijk onbeduidende anekdote soms méér gewicht verdient dan de vele verhalen waarin het tegendeel werd verteld. Het gaat om het plotseling doordringende besef dat de manier waarop informanten je tegemoet treden veelal veelzeggender is dan de verhalen die ze je vertellen. En om de opvallende manier waarop bepaalde thema’s schitteren door afwezigheid, waardoor je er als onderzoeker op een gegeven moment voor kiest om meer waarde toe te kennen aan de redenen die aan de selectie ten grondslag liggen, dan aan het gepresenteerde beeld zelf. In de appendix ga ik dieper op één en ander in. Daarin leg ik uit dat ik het verband tussen de politiekantropologische thematiek van dit proefschrift en de materieelconsumptieve insteek ervan (als ‘collectieve fantasie’), alleen heb kunnen herkennen door in een aantal methodologische opzichten een andere weg te bewandelen dan doorgaans gebruikelijk in de sociale wetenschappen.⁷

⁵Zie Van de Port (1994), Meyer (1995:305), én Taussig, wiens werk over de duivelsvoorstellingen in Colombia (1980) een belangrijke bron van inspiratie is geweest voor voornoemde auteurs.

⁶Met dank aan Anne Gevers.

⁷Alle praktische en methodologische verantwoording voor mijn manier van werken én de schriftelijke weergave daarvan is in de appendix te vinden, waaronder ook de reden waarom ik uitspraken van informanten doorgaans

Hieronder wil ik uiteenzetten op welke manier de twee hoofdthema's van mijn onderzoek – de vraag over de hooggespannen materieelconsumptieve verwachtingen én de politiekantropologische vraag over de relatie tussen de staat, diens beloften en de inwoners van de DDR – aansluiten bij de academische discussies die er momenteel dienaangaande worden gevoerd. In deze inleiding zal ik tenslotte kort ingaan op de plaats waar ik mijn onderzoek heb verricht en op de redenen die aan die keuze ten grondslag lagen.

Materiële cultuur en consumptie, theoretische plaatsbepaling

Eerder gaf ik aan dat de collectieve voorstellingen over West Duitsland als zaligmakend, die ik in deze dissertatie beschrijf en analyseer, doen denken aan een van de meest sensationele verschijnselen uit de antropologische literatuur: de zogenaamde *cargo cults*. Ondanks de verschillen tussen de beroemde (politiek-religieuze) culten en de Oost Duitse situatie van voor de Wende, werden westerse consumptiegoederen in beide gevallen in verband gebracht met een betekenisvolle verandering / verbetering van het bestaan in algemene zin. Hoewel het bij de Melanesische *cargo cults* vooral ging om een collectief gedeeld verlangen naar volledige *verandering* van het bestaan (Worsley 1970, Burridge 1960:54), terwijl het in de DDR ging om het verlangen eindelijk 'echte Duitsers' te kunnen worden (en dus, zo zou men kunnen beweren: om een verlangen naar *perfectionering* van het eigen bestaan), hing dat verlangen in beide gevallen samen met, en werd het gevoed door westerse goederen. Het is dan ook de vraag waarom goederen zo'n geschikt aanknopingspunt zijn voor geïdealiseerde (al dan niet religieus en/of politiek geïnspireerde) identiteitsvoorstellingen van mensen.⁸

Hoewel er een lange en rijke antropologische traditie bestaat van onderzoek naar materiële cultuur, en materiële voorwerpen in veel van die studies in verband zijn gebracht met identiteitskwesties, is het opmerkelijk dat de vraag waarom juist materiële objecten zich lenen om mensen hun 'identiteit' (tot uitdrukking te brengen en) te bestuderen, bij mijn weten nog maar weinig is gesteld. Verderop in deze inleiding zal ik ingaan op het werk van diegenen die zich wel over die vraag hebben gebogen.

In lijn met de geschiedenis van de antropologie als wetenschappelijke discipline, is het antropologische denken over materiële cultuur lange tijd beperkt gebleven tot studies in *niet-*

in het Nederlands weergeef, terwijl er soms een Duits woord of een Duitse zin in opduikt.

⁸Opmerkelijk genoeg wordt die vraag in de literatuur over *cargo cults* voor zover ik heb kunnen nagaan niet opgeworpen; zie Burridge (1960), Bieniek & Trompf (2000), Stewart & Strathern (2000), McDowell (2000), Giay & Godschalk (1993), Errington (1974), Stephen (1995).

westerse samenlevingen. De materiële goederen waar de inwoners van dat type samenleving zich mee omringden werden bestudeerd als afspiegeling van het wereldbeeld, de kosmologie of de sociale structuur van de samenleving in kwestie. Deze manier van kijken kreeg vanaf ongeveer 1970 een nieuwe theoretische impuls, onder invloed van de opkomst van het (neo-)structuralisme in de antropologie. Mét die meer theoretische insteek begonnen antropologen langzaam maar zeker ook de materiële voorwerpen waarmee de inwoners van *westerse* samenlevingen zich omringden als aanknopingspunt te gebruiken voor de studie van minder tastbare zaken, zoals de sociale orde van de samenleving in kwestie (Douglas & Isherwood 1980), de habitus van mensen (Bourdieu 1984), het symbolische systeem of de culturele waarden die binnen de betreffende samenleving opgang deden (Sahlins 1976:166-205, Leach 1976:55-65).

De vraag waarom juist voorwerpen geschikt waren als toegang tot dergelijke efemere zaken was niet aan de orde, omdat alle expressievormen van een bepaalde samenleving geacht werden op vergelijkbare wijze uitdrukking te geven aan dezelfde mentale en/of sociale tegenstellingen. Binnen een structuralistisch perspectief werd materiële cultuur derhalve slechts beschouwd als één van de mogelijke foci met behulp waarvan men zicht zou kunnen krijgen op die zaken van niet-tastbare aard, waar de belangstelling van de onderzoeker naar uitging. Binnen een dergelijk perspectief maakt het in wezen nauwelijks verschil of men zich concentreert op de muzikale voorkeur, de eetgewoontes, de inrichting van de openbare ruimte, of de materiële cultuur van een bepaalde gemeenschap of samenleving: dezelfde (mentale en/of sociale) patronen worden geacht overal aan ten grondslag te liggen en de belangstelling van de onderzoeker gaat primair uit naar het sociale of ideationele grondpatroon.

Daarnaast is de relatie tussen mensen en objecten van oudsher echter ook door Marxistisch geïnspireerde sociaal wetenschappers belangwekkend bevonden. In lijn met het uitgangspunt dat de materiële (economische, productieve) omstandigheden de basis zijn die de verdere (sociale, juridische, ideologische e.d.) inrichting van de samenleving bepalen, worden de productie, de ruil en het gebruik van materiële voorwerpen binnen een Marxistisch perspectief als buitengewoon betekenisvolle activiteiten beschouwd. Het materiële is in een Marxistisch perspectief dan ook niet zomaar 'een' toegang tot betekenisvoller zaken.⁹

In een situatie waarin iedereen vrij en gelijkelijk toegang heeft tot de productiemiddelen (waaronder de eigen productiekracht) wordt de waarde bij de uitwisseling van goederen bepaald door de bij de productie daarvan geïnvesteerde arbeid. Uitwisseling van

⁹Zie Haug (1986 [1971]), Taussig (1980), Billig (1999).

goederen is uitwisseling van arbeidskracht en dát is de waarde die mensen herkennen in de goederen temidden waarvan zij leven. Onder kapitalistische omstandigheden, waarin arbeid tot koopwaar is geworden, is er geen band meer tussen mensen en de producten van hun arbeid. Zij herkennen zichzelf niet langer in de goederen die in omloop zijn. De waarde van die goederen is losgezongen van de factor arbeid, maar omdat goederen wel degelijk waarde blijken te hebben, lijkt deze een intrinsiek kenmerk van de dingen zelf te zijn. In omstandigheden waarin de waarde van een trui niet langer wordt herkend als ‘de hoeveelheid tijd die het heeft gekost om het kledingstuk te maken’, maar als ‘evenveel als tien paar sokken’, is die waarde de uitkomst van een onbegrijpelijk proces waar mensen greep noch zicht op hebben. Zodoende lijkt koopwaar over krachten en vermogens te beschikken, die normaliter alleen aan mensen kunnen worden toegeschreven (cf Thoden van Velzen 1990:80).

Het magische vermogen van *commodities* komt treffend naar voren in fenomenen als mode en trends, maar ook in de vermeende ‘uitstraling’ waarover vandaag de dag zelfs voedingsmiddelen moeten beschikken om in trek te zijn. Waar de smaak van verschillende merken bier nauwelijks van elkaar te onderscheiden is, is de keuze voor een bepaald merk voor velen desalniettemin zeer betekenisvol. Daarbij gaat het om zoiets ontastbaars als het ‘imago’ van het product; het magische aureool dat afstraalt op de koper. Er is nauwelijks nog sprake van ruilwaarde en in toenemende mate van *sign*-waarde – als zodanig bijna een magisch fenomeen. In die *sign*-waarde menen mensen (zonder zich daarvan bewust te zijn) volgens de Marxistische redenering ten onrechte de oplossing te vinden voor de vervreemding waarvan zij het slachtoffer zijn. De misère van het geëxploiteerde leven zou een verlangen naar ontsnapping doen opkomen en dat verlangen lijkt te kunnen worden bevredigd met behulp van de schone schijn van mooi uitziende goederen. Dit is wat er binnen het Marxistische denken onder fetisjisme wordt verstaan. Met behulp van de schone schijn van goederen trachten mensen te ontsnappen aan hun vervreemding.

Marxistisch en structuralistisch, vervreemding en identiteit: lange tijd werd het sociaal wetenschappelijke denken gedomineerd door tegenovergestelde perspectieven. Binnen het ideationele perspectief werd materiële cultuur beschouwd als een zeer geschikte, maar toch tamelijk willekeurig gekozen ingang voor de studie van werkelijk betekenisvolle zaken, waaronder ‘de identiteit’ van mensen. Binnen het materialistische perspectief werd de grote betekenis die er in westerse ‘consumptiesamenlevingen’ aan voorwerpen werd toegekend beschouwd als uitdrukking van een vals bewustzijn en de vervreemding waar de inwoners van dat type samenlevingen collectief het slachtoffer van waren.

Die bipolaire situatie werd in 1987 doorbroken met het verschijnen van twee boeken, die beiden grote invloed hebben gehad op het sociaal wetenschappelijk denken over materiële cultuur en consumptie. De antropoloog Daniel Miller schreef *Material Culture and Mass Consumption* en van de socioloog Colin Campbell verscheen *The Romantic Ethic and the Spirit of Modern Consumerism*. Hoewel de twee boeken sterk verschillen, bieden beide auteurs in hun werk een verklaring voor het opmerkelijke gegeven dat mensen zich vaak op zo'n *dubbelzinnige* manier verhouden tot de materiële wereld die hen omringt. Een tweede metatheoretische overeenkomst is, dat beide auteurs expliciet de strijd aangaan met de populaire aanname dat consumptie slechts een oppervlakkige activiteit zou zijn, of als universele gelijkmaker en vernietiger van 'authentieke culturen en identiteiten' zou kunnen worden beschouwd.

In zijn boek concentreerde Colin Campbell zich primair op de vraag waarom er in hedendaagse westerse samenlevingen zo'n oneindig verlangen naar dingen uitgaat. Het ene ding is nog niet aangeschaft of er duikt alweer een nieuw verlangen op, naar een ander voorwerp. En zo – aldus Campbell – gaat het letterlijk eindeloos door. Waarom? Volgens Campbell is het verlangen dat mensen op dingen richten eigenlijk van veel diffuser aard; het is een relatief ongericht, romantisch verlangen naar verbetering, verrijking, verandering van de werkelijkheid. De 'romantische ethiek' die tot uitdrukking komt in het permanent ondergronds aanwezige verlangen naar verbetering van de werkelijkheid, ziet Campbell als een belangrijke zijstrooming van het westerse verlichtingsdenken. Op basis van een analyse van de geschiedenis van het protestantisme, concludeert hij dat de twijfel over de Goddelijke uitverkiezing, die zo'n centrale rol speelt in Weber's these met betrekking tot de opkomst van de kapitalistische ethiek, náást een op accumulatie gerichte attitude, óók een romantische ethiek tot gevolg heeft gehad. Die ethiek kwam het duidelijkste tot uiting in de 18^e en 19^e eeuwse Romantiek, maar ook nadien is het een belangrijke mentale richtlijn gebleven die volgens Campbell een centrale rol speelde in de totstandkoming van de industriële revolutie en de legitimering van de burgerlijke levenswijze (idem:137).

Volgens Campbell wordt de romantische ethiek gekenmerkt door een verlangen naar perfectionering van de werkelijkheid en moderne mensen worden volgens hem (mede) gedreven door een "permanent desiring mode" (idem:95), waar onvervulbare verlangens de kern van uitmaken. Dagdromend geven ze zich over aan hun verlangens, "improved versions of the reality they know, these being improved in imagination to the point of near-perfection" (1997:39). De ervaringen die ze op die manier opdoen, geven vervolgens aanleiding tot onvrede over de werkelijkheid, en dát genereert volgens Campbell vervolgens "a general

desire to experience in reality the more nearly perfect experiences already enjoyed in imagination” (idem). Al zoekend naar een manier om in werkelijkheid die ervaringen mee te maken die ze al dagdromend hebben ondergaan, hecht dat verlangen zich vervolgens aan concrete voorwerpen die op de een of andere manier een verband hebben met de aard van de dagdroom. Verwijzend naar onderzoek waaruit is gebleken dat de dagdromen van vrouwen veelal draaien om scenario’s waarin zichzelf figureren en als betoverende en modieuze wezens de aandacht opeisen, is het volgens Campbell geen toeval dat het verlangen dat daaruit voortkomt, vervolgens betrekking heeft op een kledingstuk (idem). Maar wanneer dat verlangen zich vervolgens bij voorbeeld aan een jurk hecht, betekent dat niet dat dit concrete object in de dagdroom als zodanig een rol heeft gespeeld, in tegendeel:

The dress (...) merely [has] ‘something about it’ (...) that triggers an association with the day-dream and hence *taps into the longing*. Indeed in the day-dream the details of the dress may only be vaguely imagined, for the focus is on the general impression that wearing it has on others. It is important to note that the pleasure derives less from wearing the dress than from the admiring glances and compliments that it is anticipated will be forthcoming from those who witness it being worn (idem curs. mv).

Omdat het verlangen vele malen diffuser en groter is dan een jurk of zelfs bewonderende blikken kunnen waarmaken, duurt het nooit lang voordat het kledingstuk weer een relatief gewoon gebruiksvoorwerp is geworden. De jurk is mooi en het is prettig dat hij in de kast ligt, zodat men hem eens in de zoveel tijd kan aantrekken wanneer men bewonderend wil worden nagekeken. Maar het onweerstaanbaar sterke verlangen dat ernaar uitging toen de jurk nog in de etalage hing, is verworden tot een vaag plezierig vooruitzicht dat het met behulp daarvan mogelijk is bewonderende blikken te oogsten. En dat is karig, vergeleken met het ongerichte, maar onweerstaanbare verlangen dat er in eerste instantie naar uitging. Volgens Campbell is dat verlangen uit de aard der zaak echter niet te bevredigen: “the gap between the real and the imagined can never actually be closed” (1997:38). En hoewel juist die kloof steeds de bron is van nieuwe materieelconsumptieve verlangens, is de “consummation of desire” daardoor altijd óók een noodzakelijkerwijs teleurstellende ervaring (1987:86).

Campbell’s werk is voor mij een belangrijke bron van inspiratie, omdat het een verklaring biedt voor het opmerkelijke fenomeen dat mensen zich op zulke tegenovergestelde manieren tot dingen kunnen verhouden. Zijn these maakt duidelijk hoe het mogelijk is dat dezelfde goederen die aanleiding gaven tot hevige verlangens en het aanknopingspunt waren van verreichende dromen en fantasieën, nadien aanleiding gaven tot gevoelens van diepe teleurstelling en ontgoocheling. In Campbell’s optiek hangt een en ander samen met het niet

te realiseren verlangen om de kloof tussen droom en werkelijkheid te dichten en met de daar noodzakelijkerwijs op volgende gevoelens van teleurstelling.

Die conclusie vind ik zeer bruikbaar en inspirerend. Zoals ik in deze dissertatie zal laten zien waren westerse consumptiegoederen in de DDR het aanknopingspunt voor vërreikende fantasieën over ‘het perfecte bestaan’. Verschillende informanten maakten me duidelijk, dat het verlangen daarnaar te maken had met het feit dat er een steeds grotere kloof ontstond tussen de mooie woorden waar de krant mee volstond enerzijds en de grauwe, afbladderende werkelijkheid anderzijds. Waarom en op welke manier uitgerekend westerse goederen in staat leken om die kloof in de DDR te dichten, is een van de vragen die in dit proefschrift gaandeweg beantwoord zal worden.

Ik vraag me echter af of Campbell’s louter ideationele insteek volstaat om het onweerstaanbare verlangen van mensen naar materiële objecten te begrijpen. Denkend aan de uitgesproken *fysieke* manier waarop een West Duitse wc mij een gevoel van troost bracht én aan de verzoening die uitgerekend een geurrijk stukje zeep in het leven van Helga Schubert en haar zoon teweeg leek te kunnen brengen, vraag ik me af of een deel van de onweerstaanbare kracht die objecten op mensen kunnen uitoefenen, niet óók samenhangt met het feit dat het hier om *materiële* voorwerpen gaat. Volgens Campbell is het slechts toeval, dat mensen de kloof tussen werkelijkheid en fantasie uitgerekend met behulp van materiële voorwerpen trachten te dichten: “products are desired less because their character as material objects than because consumers anticipate their possession will bring pleasurable experiences” (1997:39). Ik vraag me echter af of er wel zo’n scherpe scheiding kan worden gemaakt tussen de verwachte, prettige ervaringen enerzijds en het materiële karakter van voorwerpen anderzijds. Mijns inziens bieden de wc- en zeep-ervaringen aanknopingspunten om door te denken over de vraag of juist de materialiteit van objecten niet een fundamenteel andere vorm van culturele kennis met zich meebrengt (Van Beek 1996:10).

Zoals gezegd kwam er in hetzelfde jaar waarin Campbell de studie van consumptie nieuw theoretisch leven inblies ook een ander boek uit waarin een heel ander perspectief werd geboden op de reden waarom consumptie zo belangrijk is geworden in hedendaagse samenlevingen: Daniel Miller’s *Material Culture and Mass Consumption* (1987). In dit boek, dat tot op heden een van de meest geciteerde boeken is op het gebied van materiële cultuur en consumptie, betoont Miller zich schatplichtig aan het Marxistische denken, terwijl hij tegelijkertijd recht tracht te doen aan de empirische constatering dat objecten veelal een

belangrijke betekenis hebben in de manier waarop mensen hun identiteit tot uitdrukking brengen.¹⁰

De constatering dat consumptie vandaag de dag overal ter wereld als een buitengewoon betekenisvolle activiteit wordt beschouwd, noopt volgens Miller tot een meer positieve benadering van het fenomeen. Het is opmerkelijk dat hij daartoe zelf in theoretisch opzicht onder meer inspiratie heeft ontleend aan Marx en het door hem (in navolging van Hegel) ontwikkelde perspectief van zelf-externalisatie als een proces van objectivering en vervreemding. In tegenstelling tot Hegel en Marx meent Miller in dat proces echter óók de mogelijkheid tot het *opheffen* van vervreemding te herkennen, door consumptie. Dat hangt onder meer samen met het feit dat ‘vervreemding’ bij Miller niets te maken heeft met de economische omstandigheid van ‘arbeid als koopwaar’. Arbeid ís te koop en mensen kennen geen andere goederen dan die, die in stromen de wereld over gaan. Dát is de context waarin mensen hun bestaan moeten zien te ontwikkelen. Vervreemding is bij Miller dan ook niet zozeer het resultaat van de verstoorde relatie tussen mensen en hun productieve vermogens. Vervreemdend is volgens Miller veeleer de vrijheid en het besef zelf verantwoordelijk te zijn voor het eigen bestaan (1993:63-74). De positieve keerzijde van die ervaring van vrijheid-als-vervreemding is echter (en hier toont Miller zich schatplichtig aan Simmel naar wie hij veelvuldig verwijst) de ervaring van vrijheid-als-autonomie (idem:65,79). ‘Vervreemding’ is bij Miller dan ook een tijdelijke fase in een voortdurend ontwikkelingsproces. Consumptie is volgens hem de voornaamste manier waarop mensen de vervreemdende vrijheid omzetten in een daad van zelfbevestiging en -constructie. Door te kopen vindt er een vorm van toeëigening plaats, “understood as a re-socialisation, of the artefactual environment” (1988:354). Door zich de buitenwereld van oneindige mogelijkheden op een bepaalde, concrete manier toe te eigenen, leveren mensen met behulp van de keuze die zij maken een bijdrage aan het proces van zelfontwikkeling en -realisatie (zie Miller 1987:215).

Belangrijk aan Miller’s analyse is mijns inziens in de eerste plaats zijn poging om consumptie uit de cultuurkritische hoek te halen waarin het tot voor kort automatisch terecht kwam en waarin het denken werd bepaald door termen als vervreemding, vernietiging van ware cultuur en authentieke identiteiten. Mét Miller meen ook ik dat die cultuurpessimistische

¹⁰Hoewel er sinds 1987 veel literatuur is verschenen over materiële cultuur en consumptie (zie alleen al Miller’s overzicht uit 1995!) en ik bovendien (zie verderop in dit hoofdstuk) belangrijke kritiek heb op het werk van Miller, zijn er twee redenen waarom ik in dit hoofdstuk desalniettemin zijn werk (en vooral het theoretisch meest geëlaboreerde boek uit 1987) centraal stel. In de eerste plaats geldt dat boek tot op de dag van vandaag als (een van) de voornaamste theoretische bijdrage(n) aan de analyse van materiële cultuur en massaconsumptie, waarbij bovendien (in de tweede plaats) opvallend is dat Miller’s analyse nauwelijks bekritiseerd is. Maar zie Van Beek (1996) waar ik in deze inleiding en de conclusie uitvoerig op inga.

insteek geen recht doet aan de empirische constatering dat mensen vaak een groot belang aan goederen toekennen, noch aan het feit dat consumptie door velen (waaronder Oost Duitsers voor de Wende) in verband wordt gebracht met ‘hun identiteit’.

Een tweede reden waarom ik Miller’s werk theoretisch van belang vind is, dat hij als eerste heeft getracht om het sociaalwetenschappelijke denken over het verband tussen goederen en de ‘identiteit’ van mensen te dynamiseren, terwijl dat verband voorheen eigenlijk altijd in min of meer essentialistische termen werd beschouwd. In het werk van (neo-) structuralistisch geïnspireerde auteurs, zoals Douglas & Isherwood (1980), Sahlins (1976) en Bourdieu (zijns ondanks geldt dat ook voor *Distinction* uit 1984), speelt verandering geen enkele rol. De relatie tussen de identiteit van (bepaalde categorieën) mensen en de materiële voorwerpen waarmee ze zich omringen wordt als min of meer vaststaand gepresenteerd. Miller was de eerste die zich juist uitdrukkelijk richtte op het *veranderlijke karakter* van menselijke identiteiten, de ontwikkeling die deze doormaken en de rol van objecten in dat ontwikkelingsproces.

In een aantal opzichten vind ik Miller’s boek echter minder overtuigend. Mijn kritiek heeft in de eerste plaats betrekking op zijn gebruik van het begrip vervreemding. Miller vindt de Marxistische invulling van vervreemding – in termen van productie (verhoudingen) – heden ten dagen anachronistisch (1988:354) en hij stelt voor het begrip een ruimere toepassing te geven: “Within an industrial context, the very scale of institutions which construct and distribute its products may make alienation an intrinsic condition” (idem). Gezien die stellingname begrijp ik echter niet waarom ervaringen van vervreemding binnen zijn perspectief uitgerekend met behulp van consumptie zouden kunnen worden opgeheven. Wanneer vervreemding niet voortkomt (zoals binnen het Marxistische referentiekader werd gesteld) uit de (verstoorde) verhouding tussen mensen en hun productieve vaardigheden cq. de materiële basis van de samenleving, waarom zouden uitgerekend *materiële* objecten dan toch in staat zijn om die ervaring op te heffen? Oftewel, zoals Gosewijn van Beek zich in een belangrijke, kritische reflectie op de rol van materiële objecten (en Miller’s denken dienaangaande) heeft afgevraagd: “[i]f material culture is to be treated as a special case, why?” (1996:9). Van Beek stelt terecht vast, dat die vraag door Miller nauwelijks gesteld wordt.

In de tweede plaats, en dat is mijn voornaamste bezwaar met betrekking tot Miller’s werk, vind ik zijn benadering té positief, té optimistisch en zijn nadruk op het constitutieve potentieel van consumptie in het proces van identiteitsontwikkeling te eenzijdig. In zijn (terechte en belangrijke) poging om consumptie te ontdoen van de eenduidig negatieve

connotaties en interpretaties die er tot voor kort aan werden gegeven, vind ik zijn gebruik van concepten als ‘vervreemding’ en ‘identiteit’ slordig en oppervlakkig. Met zijn uitgangspunt dat gevoelens van vervreemding tijdelijk zijn en uiteindelijk kunnen worden opgeheven in het (met behulp van consumptie) voortschrijdende proces van identiteitsontwikkeling, vind ik dat hij evenmin recht doet aan de existentiële zwaarte van het begrip ‘vervreemding’, als aan het problematische karakter van het begrip ‘identiteit’. Hoewel ik het belang van zijn dynamische perspectief met betrekking tot het begrip ‘identiteit’ erken, heeft hij mijns inziens te weinig aandacht besteed aan zowel de theoretische consequenties van deze constatering, als ook aan de betekenis die deze ‘op ervaringsniveau’ heeft.

Mijns inziens is er namelijk alle reden om aan te nemen dat juist het *veranderlijke* en *instabiele* karakter van (collectieve) ‘identiteit’ en ‘cultuur’ door veel mensen als buitengewoon *problematisch* wordt ervaren.¹¹ Men hoeft alleen maar te denken aan de activiteiten van sommige religieus orthodoxe en rechts-radicalen groeperingen om te herkennen dat mensen zich soms tot het uiterste verzetten tegen het inzicht dat datgene wat zij als ‘hun cultuur’ en ‘identiteit’ aanduiden, in wezen slechts een tijdelijke en altijd veranderende momentopname is. En in onschuldiger vorm geldt iets soortgelijks voor de neutraler aandoende, niet-aflatende (politieke) discussies over wat er nu al dan niet kenmerkend is voor ‘de Nederlandse identiteit’.

Miller lijkt zich nauwelijks rekenschap te hebben gegeven van de manier waarop ‘vervreemding’ zich in de praktijk manifesteert en wordt ervaren, noch van de theoretische discussies ten gevolge van de constatering dat er eigenlijk niet zoiets bestaat als een vaststaande ‘identiteit’.¹² Juist omdat de Oost Duitse pre-Wende *cargo cult* grotendeels samenhang met de verwachting dat het Oost Duitse bestaan zijn ultieme realisatie zou vinden in de wereld van westerse welvaart, is de Oost Duitse casus een geschikt vehikel om de bovenstaande kritiek empirisch te toetsen en eventueel theoretisch verder uit te werken.

In het voorgaande vergeleek ik de situatie in de (voormalige) DDR met *cargo cult*s. Die vergelijking drong zich in de eerste plaats op vanwege het feit dat mensen in beide situaties vérreikende verwachtingen koesterden omtrent een *materieelconsumptieve*

¹¹Zie de dringende oproep van Michael Taussig aan de antropologische gemeenschap om het academische zoeklicht niet langer te richten op het inzicht dát identiteit een constructie is, maar veeleer op de manieren waarop mensen er ondanks alles in slagen zichzelf ervan te overtuigen dat zij ‘een solide identiteit’ hebben (1993:xv-xvi). Zie ook Van de Port (2004) die – mede hierdoor geïnspireerd – onderzoek doet naar authenticeringprocessen.

¹²Hoewel zijn werk uit 1987 dateert en deze discussies deels later op gang kwamen, is Miller in zijn latere werk bij mijn weten nooit ingegaan op de consequenties die dergelijke inzichten zouden kunnen hebben op zijn (zo invloedrijke) theoretische visie.

verbetering van hun bestaan. Daarnaast is er mijns inziens nog een tweede reden waarom die vergelijking gerechtvaardigd is: in beide gevallen meenden mensen uitgerekend in welvarende buitenstaanders de potentiële verlossers te herkennen voor het wegvallende vertrouwen in de eigen (politiek-ideologische en/of religieuze) leiders (Errington 1974), die hun beloften niet waarmaakten (Giay & Godschalk 1993:335). Zoals de Aziatische *cargo cults* slechts kunnen worden begrepen binnen de context van de bestaande politieke, religieuze en ideologische beloften, verwachtingen én onvrede, zo geldt dat ook voor de voormalige DDR. Dát is de reden dat ik in deze dissertatie uitvoerig stilsta bij de verhouding tussen de Oost Duitse staatsmacht en de Oost Duitse bevolking in het algemeen, en bij de rol die politiek-ideologische beloften daarin innamen in het bijzonder.

Naar de relatie tussen de inwoners van de DDR en de dictatoriale Oost Duitse staatsmacht is recent veel onderzoek gedaan, waar ik hier kort op in wil gaan omdat ik met mijn dissertatie ook een bijdrage wil leveren aan de discussies die daarover op dit moment plaatsvinden.

Oost Duitsers en de staat

Tot voor kort werd het (wetenschappelijke) denken over de DDR gedomineerd door twee tegenovergestelde, allebei sterk politiek en ideologisch gekleurde perspectieven. Binnen het eerste perspectief, dat in het westen niet zozeer door wetenschappers maar vooral door linkse politici en intellectuelen werd onderschreven, werd de DDR beschouwd als een door goede bedoelingen ingegeven (zij het wellicht deels mislukt) experiment.¹³ Er werd gewezen op de moreel hoogstaande bedoelingen van het socialisme, en vooral ook op wat de gezaghebbende historicus Konrad Jarausch “the legend of the good beginning” heeft genoemd (1999:4): de poging om op de puinhopen van het nazisme iets nieuws en nobels op te bouwen. In het verlengde hiervan ging de aandacht vooral uit naar de positieve kenmerken van het bestaan in de Oost Duitse staat: bestraffing van de nationaal-socialistische oorlogsmisdadigers, collectivisering van productiemiddelen, gelijke kansen voor allen en de vele (deels geslaagde)

¹³Zie Pekelder (1998), die aangeeft dat er, zolang als de DDR bestond, ook in Nederland een fel debat woedde over de vraag hoe deze staat moest worden beschouwd: als een totalitaire dictatuur (daarbij verwees men doorgaans naar het werk van H. Arendt en dat van C.J. Friedrich), of als een poging om een waarachtig socialistische staat te realiseren. Dat laatste standpunt werd na verloop van tijd door steeds meer stemmen in het Nederlandse politieke landschap verkondigd.

pogingen tot maatschappelijke emancipatie van groepen die in een kapitalistische samenleving als minder bedeed en/of ondergeschikt nauwelijks mogelijkheden hebben.

Afgezien van de inhoudelijke kritiek die tegen deze visie kan worden ingebracht, kampt deze positieve benadering vooral met een conceptueel probleem, namelijk de vraag aan welke factoren het te wijten was dat het socialistische experiment op Duitse bodem mislukte. Wanneer begon het ‘fout’ te gaan, wie was daar verantwoordelijk voor? En was het feit dát het fout ging niet inherent aan de (al dan niet goedbedoelde) totalitaire en totaliserende claims van de staatsmacht?

Dat probleem geldt niet voor het tweede perspectief. Daarbinnen werden immers van meet af aan slechts de negatieve kenmerken van het bestaan onder socialistische dictatuur benadrukt. Oost Duitsland werd beschouwd als een volstrekt illegitieme, op geweld en onderdrukking berustende, dictatoriaal geregeerde samenleving, die men het beste kon bestuderen in termen van de totalitaire en totaliserende claims van de staatsmacht. In de analyses uit die school werd vooral gewezen op het totalitaire en dictatoriale karakter van de socialistische samenlevingen en op het autoritaire, onderdrukkende en repressieve karakter van de socialistische staten in Oost en Midden Europa. Daar zouden volledig gepolitiseerde samenlevingen tot ontwikkeling zijn gekomen, waar nauwelijks ruimte was voor een normaal privé leven en waarvan de inwoners, voor zover zij geen collaborateurs waren, als slachtoffers moesten worden beschouwd.

Een belangrijk *voordeel* van deze tweede manier van kijken was ontegenzeggelijk, dat er ruimschoots oog was voor één van de belangrijkste kenmerken van de Oost en Midden Europese socialistische samenlevingen: de ongelijke verdeling van de macht met alle consequenties voor de politieke cultuur en (in)flexibiliteit van de economie van dien. Bovendien maakte de focus op het repressieve en autoritaire karakter van de socialistische staten de langdurige stabiliteit daarvan begrijpelijk.

Daarnaast kleefden er echter ook belangrijke *bezwaren* aan het hiervoor kort weergegeven ‘totalitarisme perspectief’. De voornaamste bezwaren zal ik hieronder kort weergeven. Daarbij zal ik regelmatig verwijzen naar het werk van een aantal historici en sociaalwetenschappers waarin de aanzet wordt gegeven tot een nieuw perspectief op de voormalige DDR. Een belangrijk uitgangspunt binnen dat (nieuwe, ‘derde’) perspectief is, dat het leven in de voormalige DDR níet kan worden begrepen door alleen oog te hebben voor de afkeurenswaardige, dictatoriale kenmerken van de socialistische samenleving. De historici en sociaalwetenschappers die ik tot het zogenaamde ‘derde perspectief’ reken, hebben dan ook

allen scherp oog voor de interne tegenstellingen die het bestaan in de voorbije socialistische samenleving kenmerkten.

Als voornaamste bezwaar tegen het eenduidig benadrukken van het repressieve karakter van de socialistische staatsmacht, geldt voor verschillende auteurs dat er daardoor nauwelijks oog was voor de conflicten, het verzet, de individuele actiemogelijkheden, de culturele contradicties en de vormen van protest en zogenaamde collaboratie die er binnen die samenlevingen óók bestonden. Door die elementen buiten beschouwing te laten, zo stelt de socioloog Detlef Pollack, was het moeilijk om de merkwaardige paradox van langdurige stabiliteit én plotse ineenstorting van de socialistische staten te begrijpen (1999:27). Een ander bezwaar van het totalitarismeperspectief was, dat daarin het theoretische vooroordeel doorklonk dat politieke stabiliteit slechts mogelijk zou zijn bij de gratie van brede volkssteun, en dat een systeem dat deze steun ontbeert, slechts zou kunnen berusten op fysieke terreur en repressie.

Een derde bezwaar van het totalitarisme denken was, dat de inwoners van de Oost- en Midden Europese landen daarin op een tamelijk eenduidige manier werden afgeschilderd: ze waren slachtoffer, dader, of meeloper. Zoals met name de historica Mary Fulbrook heeft duidelijk gemaakt (1994 en 1995), werden ook díe landen echter voornamelijk bevolkt door mensen die daar eenvoudigweg leefden, werkten en zich ontspanden. Door hen slechts in bovengenoemde termen te karakteriseren, werd ten onrechte de indruk gewekt dat hun bestaan volledig gekleurd zou zijn geweest door de politieke bedoelingen van het regime. De historicus Thomas Lindenberger merkte op dat hiermee volledig voorbij werd gegaan aan het feit dat het “die übergroße Mehrzahl (...) in ihrem Leben weniger um das ‘große Ganze’ des Sozialismus, und mehr um die eigenen Interessen und Bedürfnisse ging” (1999:17).

Behalve Fulbrook, Pollack en Lindenberger tracht ook de gezaghebbende historicus Konrad Jarausch de louter door het lemma ‘dictatoriaal’ bepaalde perspectief op de voormalige DDR te doorbreken. In de belangrijke, door hem samengestelde bundel *Dictatorship as Experience. Towards a Socio-Cultural History of the GDR* (1999) stelt hij dat er eigenlijk alleen serieus onderzoek naar de voorbije socialistische samenlevingen kan worden gedaan, wanneer men tracht door te dringen “beneath the surface of dictatorship” (idem:11). Daar bevond zich geenszins “[a] monolithic system of communist dictatorship over a reluctant people”, en al evenmin “the most loyal satellite of Moscow”, of “[an] egalitarian social experiment, aiming to break with the pernicious traditions of German history” (idem:11).

Alle hiervoor genoemde auteurs (Fulbrook, Pollack, Lindenberger en Jarausch) pleiten ervoor de twee diametraal tegenover elkaar staande perspectieven op de DDR ('een mislukt, maar goedbedoeld experiment' versus 'een totalitaire dictatuur') op te geven, en in plaats daarvan op zoek te gaan naar "their interdependence, probe their relationship, and untangle their connection" (idem:11). Al doende zullen wetenschappers volgens hen méér verwarring, contradicties en conflicten aantreffen dan zij ooit voor mogelijk hadden gehouden (idem:11). Want juist doordat de nationaal-socialistische voorgeschiedenis de Oost Duitse socialistische machthebbers noopte om te breken met de catastrofale eerste helft van de twintigste eeuwse Duitse geschiedenis, terwijl de DDR voor haar (voort)bestaan tegelijkertijd zwaar leunde op de Sovjet Unie, was de spanning tussen emancipatorische bedoelingen en repressieve praktijken als het ware ingebakken in het centrum van het Oost Duitse socialistische project – zo concludeert de historicus Corey Ross (2002:41). Dát was er onder meer de oorzaak van, dat de Oost Duitse samenleving een groot aantal (deels tegenovergestelde) kenmerken tegelijkertijd vertoonde. Het was niet alleen

an exciting experiment in social engineering to advance human equality, a living hell of unjust persecution of ideological or class opponents, or the latest version of that German staple, the *Obrigkeitsstaat* that challenged its citizens to invent creative ways around its arbitrary rules (...). From the perspective of experience, the GDR dictatorship looks like a set of confusing ambivalences and irreconcilable antinomies (...). A more subtle reconstruction of the East German past therefore ought to be multidimensional and oriented towards a theoretical understanding that stresses complexity (Jarausch 1999:9).

Termen die de complexiteit van de relatie tussen de Oost Duitse staat en samenleving goed vatten, zijn de aanduidingen "konstitutive Widersprüchlichkeit" (Pollack, op cit. in Ross a.w.: 65) en het door Jarausch geopperde "welfare dictatorship" (1999:47).¹⁴ Met die laatste term tracht Jarausch zowel recht te doen aan de emancipatoire doelstellingen en retoriek van het socialisme, als ook aan de despotische praktijk van het Stalinisme (idem:60) en daarmee aan het afgedwongen en dwingende karakter van de socialistische 'utopie' (idem). Bovendien reflecteert de term de ambivalente ervaringen en herinneringen die Oost Duitsers zélf hebben met betrekking tot de DDR – als een onderdrukkende *en tegelijkertijd* zorgzame staat (Ross 2002:42).

¹⁴ Zie ook Pollack, die de Oost Duitse samenleving recentelijk heeft omschreven als een "deeply divided and fissured society, essentially conflicted and contradictory" (1999:29). En ook Ross stelde vast dat "the basic characteristic of East German society was (the, mv) constant and systemic tension" (2002:66).

De hiervoor kort weergegeven oproepen om het dichotome denken over de voorbije socialistische samenleving te doorbreken en in plaats daarvan de complexiteit als uitgangspunt van onderzoek te nemen, heeft de laatste jaren aan de basis gelegen van veel onderzoek. Een belangrijk deel daarvan kwam in het voorgaande reeds ter sprake, in de verwijzingen naar het werk van Jarausch, Ross, Pollack en Fulbrook. In hun werk en dat van anderen bleek één van de meest vruchtbare onderzoeksvragen betrekking te hebben op de verhouding tussen de staat en de inwoners van het land.¹⁵

Het clichébeeld dienaangaande wil, dat Oost Duitsers nauwelijks een rol zouden hebben gespeeld in de manier waarop het socialisme in hun land tot stand kwam – zij zouden slechts hebben gereageerd op van bovenaf opgelegde maatregelen. In de bijdragen aan de door Lindenberger samengestelde bundel *Herrschaft und Eigensinn in der Diktatur. Studien zur Gesellschaftsgeschichte der DDR* (1999) komt echter duidelijk naar voren dat de socialistische transformatie van de Oost Duitse samenleving een veel moeizamer en trager proces was dan voorheen werd voorgesteld. En onder verwijzing naar een grote hoeveelheid empirische studies stelt Ross onomwonden:

in practice, the transformation of East German society could not merely be a process of dictation but also entailed a degree of negotiation, however implicit, informal and asymmetrical it may have been (2002:55).

Hoewel het meest karakteristieke kenmerk van de samenleving die zich in de schaduw van de Muur ontwikkelde, ongetwijfeld bestond uit de mate waarin de socialistische staatspartij – de SED – erin slaagde door te dringen tot de meest private uithoeken van de Oost Duitse samenleving, zou het ontoereikend zijn om alles in dat licht te beschouwen, “for society and everyday life in the GDR clearly amounted to more than dictatorial tutelage” (idem:60). Zo maakt Ross duidelijk dat staat en burgers in Oost Duitsland op tal van terreinen met elkaar ‘onderhandelden’ (in fabrieken en op andere werkplekken bij voorbeeld), terwijl er tegelijkertijd ook terreinen waren waar de staat nauwelijks in wist door te dringen. De informele (ruil)netwerken tussen mensen, het familieleven binnenshuis en het gemeenschapsleven in de volkstuintjes zijn hiervan mooie voorbeelden (idem:61).

Ross benadrukt dat het níet correct zou zijn om dergelijke plekken te beschouwen als plekken buiten de ‘grenzen van de dictatuur’. Zo’n perspectief op de DDR – als een dictatoriale samenleving met enkele politiekvrije eilandjes – zou suggereren dat er in Oost Duitsland “‘politics-dominated’ and ‘politics-free’ areas of society” zouden hebben bestaan

¹⁵Zie ook Kocka & Sabrow (1994), Sabrow (1999), McAdams (2001), Tormey (1995).

(idem:62), terwijl de opdracht juist is om het fenomeen (politieke) macht in deze dictatoriale samenleving op een andere manier te denken. Ross' voorstel is om politieke macht in de DDR op een antropologisch manier te bestuderen. De autoriteit van het Oost Duitse regime was volgens hem gebaseerd op

a process of *interaction* and *mutual dependance* between rulers and ruled that can rest on informal structures and practices as well as formal ones. Seen in this light, political authority is a process of give and take, of compensation in exchange for subjugation (2002:63, curs. mv).

Of en op welke manier de inwoners van Oost Duitsland inderdaad werden gecompenseerd voor hun vermeende onderwerping aan de staat is de vraag, maar in algemene zin is het van belang om te benadrukken, dat de DDR niet zozeer moet worden bestudeerd in termen van 'een van bovenaf opgelegde dictatoriale staatsmacht' die 'een onderdrukte bevolking' overheerste. Mét Ross en Jarausch denk ik, dat het er om gaat de *wederzijdse afhankelijkheid* tussen de Oost Duitse 'staat' en zijn 'inwoners' na te gaan en op zoek te gaan naar de plaatsen waar en de redenen waarom die twee ideaaltypische actoren elkaar ontmoeten.

Met die opdracht staat mijn werk in een lange traditie van politiek antropologisch onderzoek naar macht en overheersing. In mijn denken dienaangaande ben ik schatplichtig aan inzichten die de Franse (marxistisch geïnspireerde) antropoloog Maurice Godelier (1982) formuleerde in zijn analyse van de onderdrukking van vrouwen bij de Baruya. Daarin liet hij zien dat die vorm van overheersing niet primair standhield dankzij het geweld dat mannen ten aanzien van vrouwen aan de dag legden, als wel dankzij een vorm van gedeeltelijke mentale, ideële overeenstemming. In een recent interview heeft Godelier aangegeven daarmee niet te hebben willen zeggen dat de onderdrukten hun onderdrukking als zodanig goedkeurden, maar dat er consensus bestond op het terrein van bepaalde ideële representaties – hetgeen volgens hem overigens geenszins betekende dat mensen dezelfde interpretatieve lezing dienaangaande onderschreven:

consent means the sharing of the same representations, even with different interpretations of the same ideas, with opposed interpretations. But if you live within the same circle of ideas, you reproduce them even with an opposite attitude.¹⁶

Vragen naar het precieze functioneren van macht en onderdrukking zijn de laatste decennia een vruchtbaar antropologisch onderzoeksterrein gebleken, vooral binnen de studie van (post)koloniale samenlevingen. Nadat ook dáár eerst lange tijd de blik vooral werd bepaald

¹⁶Eiss & Wolfe (2004).

door het uitgangspunt dat koloniale overheersing ‘authentieke culturen en samenlevingsverbanden’ had vernietigd, begonnen onderzoekers hun belangstelling gaandeweg te verleggen naar de vraag *op welke manier* die overheersing precies in zijn werk was gegaan. Wat voor vertalingen, kruisbestuivingen en verwevingen waren er ontstaan tussen bestaande (religieuze) voorstellingen en ideologische kaders en die van de koloniale machthebbers? Ook binnen de studie van de veelal (uitgesproken fragiele) autoritaire postkoloniale staten geldt tegenwoordig als centraal uitgangspunt dat het verhelderder is om *voorbij te gaan* aan de voor de hand liggende maar weinig verklarende termen ‘onderdrukking’ en ‘verzet’, om in plaats daarvan na te gaan welke verbindingen er in dergelijke samenlevingen bestaan tussen ‘machtigen’ en ‘machtelozen’. Zo stelt Achille Mbembe uitdrukkelijk dat er zelfs in situaties van brute onderdrukking sprake is van wat hij “an intimate tyranny” (1992:25) en “conviviality” (idem:10) noemt; een situatie die niet kan worden begrepen door te focussen op “search operations, surveillance or the politics of coercion” (idem:25), omdat “people are always being trapped in a net of rituals that reaffirm tyranny” (idem). En Lisa Wedeen laat in haar boek *Ambiguities of Domination* (1999) zien, dat de inwoners van het autoritair geregeerde Syrië zelfs voor het uiten van hun kritiek en verzet gebruik maken van het ideologische framework van de macht, dat zij op die manier ironisch genoeg tegelijkertijd in stand houden en helpen reproduceren. Ook Wedeen benadrukt dat dit geenszins betekent dat mensen het ideologische framework als zodanig onderschrijven.

Dergelijke inzichten nopen sociaalwetenschappers niet alleen tot een andere benadering van het fenomeen macht, maar ook tot een ander perspectief op ‘de staat’ – zo stellen Thomas Blom Hansen en Finn Stepputat in hun boek *States of Imagination* (2000). Juist omdat het bestaan in autoritair geregeerde samenlevingen gekenmerkt wordt door de alom aanwezige, maar daardoor veelal nauwelijks waarneembare *verweving* tussen ‘staat’ en ‘samenleving’, stellen zij dat sociaalwetenschappers op zoek zouden moeten gaan naar wat zij “languages of stateness” noemen: de manieren waarop en de plaatsen waar de staat als macht wordt gedacht – en dus (tijdelijk) gemaakt – “in mythologies of power, as practical, often nonpolitical routines or as violent impositions” (2001:5).

Gezien de langdurige stabiliteit die de Oost Duitse geschiedenis kenmerkte én de ambivalente (en in mijn ervaring vooral vergoelijkende) manier waarop veel Oost Duitsers over hun voorbije, dictatoriaal geregeerde samenleving spraken, lijkt het relevant om ook voor de DDR na te gaan hoe de relatie tussen de Oost Duitse ‘staat’ en ‘samenleving’ er uitzag. Wat heeft er ten grondslag gelegen aan het onuitgesproken akkoord – ook wel

aangeduid als “de aanstootgevende verbintenis” (McAdams 2001:13) – tussen staat en inwoners? Was hier sprake van gedeeltelijke legitimiteit, conformisme, angst of gedeeltelijke “consent” (Godelier 1982:148)? Of was de onderdrukking na verloop van tijd zozeer geïnternaliseerd (“for the sake of one’s own exoneration” (idem)), dat er veeleer sprake was van wat Lüdtke “miszmutige Loyalität” heeft genoemd (1994)?

Geïnspireerd door het werk van voornoemde auteurs wil ik met betrekking tot de politiekantropologische thematiek van dit proefschrift in de eerste plaats op zoek gaan naar (1) die aspecten van de socialistische beloften, met behulp waarvan de Oost Duitse staatsmacht erin slaagde taplijntjes te leggen tussen haar ideologie en het sociale en emotionele leven van de inwoners van de DDR. Daarbij zal ik vooral letten op (2) de rol van materieelconsumptieve thema’s daarin. Bovendien wil ik nagaan (3) welke sociale en emotionele *belangen* de inwoners van de DDR hadden om zich op de een of andere wijze met hun staat te verbinden.

Door na te gaan hoe het mogelijk was dat de Oost Duitse bevolking, die de eerste de beste gelegenheid om het land te verlaten *en masse* aangreep, zich desalniettemin óók verbonden voelde met de dictatoriale staat die haar die mogelijkheid decennialang met harde hand ontnam, hoop ik een bijdrage te kunnen leveren aan politiekantropologische inzichten inzake overheersing en volgzaamheid, en aan het verhelderen van de kwestie hoe het mogelijk is dat zelfs autoritaire staatsmachten erin slagen diepgevoelde identificaties bij de bevolking teweeg te brengen.¹⁷ Gezien het feit dat het hier een dictatuur betrof, blijft dat een opmerkelijk fenomeen. Want hoewel ik me volledig kan vinden in de hiervoor weergegeven oproepen om de DDR niet alléén te bestuderen vanuit het gezichtspunt dat het een dictatuur was, ben ik het óneens met de historicus Mark Allinson, die, in antwoord op de vraag wat voor soort land de DDR nu eigenlijk was en wat voor soort levens de inwoners ervan leidden, concludeerde dat

the GDR was quite a normal country, despite its unusual international and domestic political setting, (...) its citizens for the most part led normal lives, dominated as in most countries by family life and concerns about work and material welfare (2000:158).

Dat de inwoners van de DDR dezelfde soort (economische en materiële) preoccupaties aan de dag legden als elders het geval is, betekent mijns inziens geenszins dat het leven in de DDR

¹⁷Zie ook White: “How do national narratives engender a sense of belonging or acquire emotional valence for individual speakers and audiences? This question is less about national identity as construct than about processes of *identification* through which national narrative and self narrative interrelate” (2000:507, curs. in orig.).

daarom eigenlijk min of meer hetzelfde was als dat in andere landen. Het bijzondere aan de situatie in de DDR was juist, dat de inwoners van het land weliswaar *probeerden* om een zo normaal mogelijk leven te leiden met werk en streven naar materieelconsumptieve welvaart, maar dat deden in een dictatoriaal geregeerd, grotendeels ommuurd land met een buitengewoon actieve staatsveiligheidsdienst, terwijl er bovendien aan de andere kant van de Muur een land bestond (waar nota bene hun eigen ooms en tantes woonden), waar de materiële welvaart van meet af aan sneller en beter gerealiseerd werd dan bij hen het geval was. Het zou niet alleen zonde zijn om die verschillen te veronachtzamen in een (op zich terechte) poging te tonen dat de DDR niet kan worden gelijkgeschakeld met het politiek-ideologische programma van haar staatsmacht. Daarmee zou ten onrechte het meest wezenlijke kenmerk van deze samenleving worden veronachtzaamd, het feit namelijk, dat de Oost Duitse geschiedenis eerst en vooral moet worden beschouwd als de aaneenschakeling van beloftes die niet werden waargemaakt. Oftewel: als de aaneenschakeling van ervaringen van *himmelhoch jauchzend und zum Tode betrübt*.¹⁸

Daarmee ben ik beland bij de materieelconsumptieve thematiek van dit proefschrift. Die behelst in de eerste plaats een zoektocht naar (4) de verwachtingen van Oost Duitsers met betrekking tot de West Duitse welvaart. Voorts vraag ik me af (5) hoe die verwachtingen zich verhielden tot de politiek-ideologische context waarin zij leefden, de beloften die daarin vigeerden en Oost Duitse identiteitsvoorstellingen. Met de materieelconsumptieve insteek van dit proefschrift hoop ik bij te dragen aan het antropologische denken over moderne consumptiesamenlevingen en de aard van het verlangen dat daarbinnen uitgaat naar materiële goederen. In politiekantropologisch opzicht hoop ik een bijdrage te kunnen leveren aan het denken over overheersing, macht en aanpassing. Voor wat de studie van de voormalige DDR betreft, hoop ik een gedifferentieerder beeld op die samenleving te schetsen dan één in termen van daders en slachtoffers. Zoals gezegd speelt het concept ‘collectieve fantasie’ in mijn denken over bovengenoemde vragen een belangrijke rol. In deze studie hoop ik tevens zicht te bieden op de bruikbaarheid van dat concept voor de sociaalwetenschappelijke studie van zowel mens-object relaties, als politieke processen.

Voor dit onderzoek verbleef ik in 1993 en 1994 vijftien maanden in Rudolstadt, een middelgroot provinciestadje met ongeveer 40.000 inwoners, gelegen in de uitlopers van de heuvels van Thüringen. Het aangezicht van het stadje wordt gedomineerd door het kasteel van de voormalige vorsten van Schwarzburg-Rudolstadt, die hier tot kort voor de Eerste

¹⁸Zie ook de bundel onder redactie van Paul Betts & Greg Eghigian met de veelzeggende titel *Pain and Prosperity. Reconsidering Twentieth Century Germany* (2003).

Wereldoorlog domicilie hielden. Doordat de hofhouding van de vorsten in het stadje woonde, straalt het centrum met zijn vele grote, oude (deels in Jugendstil opgetrokken) en grotendeels vervallen villa's een verwaarloosde voornaamheid uit. Tot 1989 was de stedelijke economie vrijwel volledig afhankelijk van een gigantische kunststoffabriek, waar tot de *Wende* ruim 7000 mensen werkzaam waren. De fabriek is net buiten het centrum gelegen en daar bevinden zich ook de uitgestrekte *Plattenbau*-wijken, waar het grootste gedeelte van de bevolking woont.

Op zoek naar een geschikte plaats voor mijn onderzoek viel er op voorhand een aantal plaatsen af: Berlijn was niet geschikt vanwege zijn *Sonderstatus* in materieelconsumptief opzicht.¹⁹ Hetzelfde gold voor steden aan de kust van de Oostzee, waar ten tijde van de DDR door de zeevaart onevenredig veel verkrijgbaar was. Steden in het grensgebied lagen evenmin voor de hand vanwege de restrictieve bezoekmaatregelen die het dagelijks leven daar in verregaande mate bepaalden. De regio rond Dresden was eveneens atypisch omdat de inwoners daar geen west-TV ontvingen. Verder leek iedere willekeurige middelgrote stad, met een regionale inkoopfunctie geschikt voor mijn onderzoek. Rudolstadt was een van de eerste stadjes die ik bezocht, dat aan die criteria voldeed. Met zijn lange winkelstraat tijdens de DDR een belangrijke winkelstad voor de dorpen en kleine stadjes uit de wijde omgeving, sinds de *Wende* in economisch opzicht net zo zwaar getroffen als de rest van het land, was er geen reden om me niet te laten verleiden door het schitterende aangezicht en de prettige sfeer die het stadje kenmerkten. (zie afbeelding 1 en 2)

Opzet van het boek

Om de vraag te kunnen beantwoorden waarom zóveel Oost Duitsers zulke verreikende voorstellingen koesterden over de consumptieve overvloed van het westen, zijn er in dit boek twee rode draden uitgezet. De eerste heeft betrekking op de hooggespannen materieelconsumptieve verwachtingen en de post-*Wende* teleurstelling van de Oost Duitse bevolking – het initiële thema van mijn onderzoek. Toen ik me realiseerde dat de verwachtingen verband hielden met door de Oost Duitse staat gedane beloften, besloot ik me tevens te concentreren op de verhouding tussen de Oost Duitse bevolking, de staat en diens beloften. Die politiekantropologische thematiek is de tweede draad die in dit proefschrift is

¹⁹Als *Schaufenster* voor het westen, werd Oost Berlijn altijd uitzonderlijk goed bevoorrad.

uitgezet. Zoals gezegd komen de twee draden samen in mijn visie op de materieelconsumptieve fantasieën die Oost Duitsers voor de Wende collectief koesterden. Die fantasieën, waarin de materiële verworvenheden van het West Duitse bestaan het aanknopingspunt waren van vérreikende heilsvoorstellingen, waren in belangrijke mate het gevolg van de ideologische beloften met behulp waarvan de Oost Duitse regering bij de bevolking een zekere mate van betrokkenheid en identificatie teweeg had weten te brengen. Dat zij daar gedeeltelijk in slaagde, hing samen met de manier waarop de socialistische ideologie in de DDR werd ingevuld, waarbij op een aantal fundamentele punten aansluiting werd gezocht bij pre-ideologische voorstellingen en strevingen.

Ik heb geprobeerd om de verwevenheid van materieelconsumptief gestoelde verwachtingen en politiekideologische beloften (als fantasie) gedurende de gehele tekst van dit boek zoveel mogelijk vast te houden. Op plaatsen waar ik gedetailleerd wilde ingaan op de verhouding tussen inwoners en staat in de DDR, zag ik me soms genoodzaakt de materieelconsumptieve thematiek tijdelijk los te laten om de focus zo scherp mogelijk te kunnen richten op de meest wezenlijke kenmerken van dictatoriale overheersing en de vraag wat dat met een samenleving doet.

De opbouw van het boek is als volgt: in hoofdstuk 2 en 3 ga ik in op de naoorlogse situatie in (het oostelijk deel van) Duitsland. In de toenmalige context, zo is mijn stelling, ontstond het begin van de verbintenis tussen de latere Oost Duitse staatsmacht en zijn beloften enerzijds en de noden, verlangens en strevingen van de bevolking anderzijds. In hoofdstuk 4 schets ik wat er van de beloften terecht kwam. Aangezien dat op het eerste gezicht bar weinig was, is het verbazingwekkend dat de bevolking desalniettemin toch positieve gevoelens van verbondenheid en identificatie aan de dag legde ten aanzien van het land waarin zij leefden en de staatsmacht die hen overheerste. Verbazingwekkend is echter vooral, dat die positieve identificatie tot op zekere hoogte zelfs samenhang met uitgerekend de dictatoriale kenmerken van het Oost Duitse bestaan. In hoofdstuk 5 ga ik daar dieper op in. In dat hoofdstuk geef ik een korte schets van de totalitaire inrichting van de Oost Duitse samenleving en ik laat zien op welke (relatief positieve) manier mijn gesprekspartners zich daar achteraf verbonden mee voelden. In hoofdstuk 6 laat ik zien dat de positieve gevoelens van verbondenheid van de inwoners van de DDR met hun land en staat óók functioneerden om de minder aansprekende aspecten van de relatie tussen heersers en beheerders aan het zicht te onttrekken. In hoofdstuk 7 staan de materieel gestoelde voorstellingen en verwachtingen centraal. In dat hoofdstuk ga ik in op de fantasieën over het westen, waarbij ik beweer dat deze eveneens functioneerden als een manier om collectief bepaalde ontwikkelingen in de eigen samenleving aan het zicht te

onttrekken: door gemeenschappelijk te verlangen naar het perfecte bestaan dáár, werden Oost Duitsers geholpen hun ogen te sluiten voor de onvolkomenheden in hun eigen gelederen. Dat maakt begrijpelijk, zo laat ik in hoofdstuk 8 zien, waarom zij zo teleurgesteld waren toen uiteindelijk gebeurde wat zij zo hartstochtelijk hadden verlangd en al hun fantasieën ‘uitkwamen’. Zoals gezegd sta ik in de appendix bij dit proefschrift uitvoerig stil bij de meest in het oog springende kenmerken van de manier waarop ik dit onderzoek heb uitgevoerd en op de redenen daarvan.